



С5 (Ант)
3-130.

1975

1975

ТУУЛАРДЫН ЙЫЛДЫЗЫ



ТУУЛАРДЫН ЖЫЛДЫЗЫ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ЖУРНАЛ

АЛТАЙДЫҢ БИЧИКТЕР ЧЫГАРАП
ИЗДАТЕЛЬСТВОСЫНЫҢ
ТУУЛУ АЛТАЙДАҒЫ БӨЛҮГІ - 1975

С(АЛТ)
К-599

ПРОЛЫННЫЙ ЛИСТ
РОКОВ ВОЗВРАТ
ДОЛЖНА Т
ШЕНА НЕ
ОГО

~~245900~~

Иркутск-Алтай Восток

Иркутск

Иркутск-Алтай Восток

~~245900~~

дательства, 1975 г.

И. Шодоев

ЖАНЫ КИЖИНИНГ КЕБЕРИ — ӨЙДИН НЕКЕЛТЕЗИ

«КПСС-тин XXV съездин жарамыкту уткырына учурлалган социалистический мөрөй керегинде» Советский Союзтыг Коммунистический партиязынын Төс Комитедининг быжыл 22 августта жарлаган јөби советский улустыг творческий баштапканын там тынгыдып, оморды жаңы жаан једимдерге кодүрген. Партиянын очередной съезди орооннын јүрүмине сүрсен жаан учурлу. Ол тогузынчы бешжылдыктын туркунына бүдүрген хозяйственный ле культурный иштердин ченемелин шингдеп көрөр, бистинг общественонг мынаг ары социально-экономический өзүмининг аргаларын ачар.

Тогузынчы бешжылдыкта орооннын экономический, научно-технический кеми сүрсен жаан өзүмдү болгоньла, ишкүчиле јаткандардын јадын-јүрүми јарапганыла коштой анайда ок улустын культурный кеми, общественный күүн-табы, идейно-политический өзүми чик јок бийиктеген. Оны бистинг ороондо иштинг бүгүинги геройлоры чокум темдектериле көргүзип туру. Омордын иштеги једимдери советский кижининг бийик морально-политический кемин көргүзет. Андый јаркынду керектер анчадала Байкало-Амурский магистральдын строительдеринде, Сибирдин нефтяниктеринде, РСФСР-дин тобрагы кара эмес јерлерин јарандыар иштер өткүрип тургандарда, производствонинг озочылдарында ла жаңыртаачыларында, бешжылдыкты өйинег озо бүдүрип тургандарда, ат-нерелү учушту космонавттарда сүрекей чокум ла јарт болуп туру.

КПСС-тин XXV съездин иштеги јакшы једимдерле уткырына учурлалган социалистический мөрөй ороондо бастыра албатынын мөрөйи боло берди. Бешжылдыктын јакылталарын өйинег озо бүдүрген коллективтердин тоозы күүннен күнге там ла көптөп јат.

Бастыра советский улусла кожо Туулу Алтайдын ишкүчиле јаткандары бойлорынын төс ајарузын КПСС-тин Төс Комитедининг партияга ла албатыга эткен Кычырузында, партиянын экономический политиказынын сурактары аайынча нөкөр Л. И. Брежневтин куучындарында

айдылган ла тургузылган задачаларды једимдү бүдүрер кожулта аргаларды таап тузаланарына ууландырып туру.

Бүгүнгү једимдү иш ол келер бйдөгн јаңы једимдердинг тззөлгөзи болгоннн бистинг улус јакшы билип јат. Обществeнный малды кыштардын ончо јанынан бойыннн ойинде јакшы белетегени, койлорды үренделтерин кичеemelдү өткүргени, јаскы кыра ижин чыңдый өткүрени белетенип алганы, быјылгы производственный планларды бүдүргени онынчы бешјылдыктын јакылталарын јенүлү бүдүрер арга берени бистинг областытыг кажы ла колхозчызы ла ишмекчизи, механизаторы ла специализи, башкараачы ишчизи ле бастыра улус билип, јаан учурлу иштерди јенүлү бүдүргениле КПСС-тин XXV съездин јарамыкту уткыыр амадулу иштеп турулар.

Партиянын өткүрп турган јаан учурлу идеологический, культурно-просветительный иштери иштинг ончо улузын акту јүрегинег эрчимдү иштеерине, иште ус ла политический билгир болорына ууландырылган. Ишкүчиле јаткандарды ончо јанынан билгирлерлү, коммунистический күүн-тапту эдин таскадар керекке советский литература јаан камаанын јетирп јат.

Областной партийный организациянын јаантайын јетирп турган ажарузынын шылтузында, анайда ок орус ла өскө дө албатылардын литературазынын камааныла алтай литература өзүп, советский культуранын чындык бөлүгн боло берди. Туулу Алтайдын мындып писательдеринин: Аржан Адаровтын, Борис Укачининн, Күүгсей Төлөсовтин, Сазон Суризаковтын, Георгий Кондаковтын, Лазарь Кокышевтин, Александр Демченконын, Паслей Самыктын, Эркемен Палкиннин, Александра Саруеванын, Ыбаш Каинчининн, Иван Кочеевтин ле өскөлөринин ле ады-јолдоры областыты өдүп, ороон ичинде јарлала берди. Олордын көп произведениелери орус тилле кепке базылып, акжарыкка чыгарылган. Анайда ок калганчы өткөн јылдардын туркунына бистинг писательдеринин произведениелери «Октябрь», «Дружба народов», «Сибирские огни», «Пионер», «Молодая гвардия», «Наш современник» деп журналдарда ла «Алтай» деп альманахта орус тилле јарлалып туру.

Алтай писательдердинг бир кезек произведениелери украин, казах, кыргыз, азербайджан, татар, бурят, якут, осетин ле тува тилдерге база көчүрилип, кепке базылып јарлалган.

Бу божоп јаткан бешјылдыкта кычыраачылар бистинг писательдеристинг алтай тилле чыккан јаңы произведениелериле база таныштылар. Олордын тоозында А. Ередеевтин «Чертишке», «Комус», «Кичинек парашютист», Б. Укачининн «Аргымактын маңы» ла «Өлөргө јетире эмди де узак», Б. Бедюровтын «Тулаан ай» ла кыскачак үлгерлердинг јуунтызы, И. Шодоевтин, «Таг алдында», А. Адаровтын «Күн јаркынду Алтай», П. Самыктын «Мөңкүлнк салкын» деп ле өскөлө-

рининг де произведениелери. Тогузынчы бешжылдыктын калганчы жылында Б. Бедюровтын ла Г. Кондаковтын жуунтылары Москвада, А. Саруеванын үлгерлери ле Э. Палкинниги «Алаш» деп романынын баштапкы кыгазы Барнаулда, Б. Укачинниги, К. Төлөсөвтин, Л. Кокышевтин, Ж. Маскинанын, У. Садыковтын, М. Качкышевтин, К. Кошевтин ле өскөлдөрининг де произведениелери Горно-Алтайскта кепке базылып чыгарылган. Бу жуукта СССР-дин Наукаларынын Академиязынын «Бастыра телекейлик литературазынын» жылдын сайын чыгарып турган библиотеказынын экинчи томында «Алтай-Буучай» деп алтай кай чөрчөк жарлалды, «Дружба народов» журналдын быжылгы жетинчи номери Жыбаш Канчинниги куучыныла башталды.

Алтай литература бастыра ороон ичине жайылып, өзүп турганы Туулу Алтайдын писательдерининг идеяно-политический кемпи тыгыганын, олоор бу өйдиг бийик чүмделгендү произведениелерин бичирге, советский улусты коммунистический күүн-тапту эдип таскадар керекте партиянын чындык болушчылары болорго күүренип тургандарын керелеп жат.

Бу өйдөги алтай литературанын өзүми керегинде жылу сөстөрдү быжыл Москвада жаткан критик Павел Уляшов, анда ок журтап жаткан филологический наукалардыг кандидады А. Власенко, СССР-динг Наукаларынын Академиязынын член-корреспонденти Георгий Ломидзе төс газеттерде ле журналдарда жарлалган статьяларында айткандары бисти сүүндирер ле оморкодор аргалу.

Писатель советский албатынынг көп бөлүктөрлү жүрүмиле кайча ла кирези жуук колбулу иштезе, анча ок кирези творческий жедимдү болор деп, партиянын үрөткени аайынча Туулу Алтайдын писательдери иштин коллективтериле, кычыраачыларла колбулу иштеерин бир эмеш жарандырган. Өткөн айлардын туркунына писательдер областтын бастыра аймактарында болуп, көп туштажулар өткүргөн. Эмди КПСС-тин XXV съездине ле РСФСР-динг писательдерининг IV съездине учурдалган туштажуларды бис келер айларда областтын колхозторында, совхозторында, промышленный предприятиелеринде ле культурно-просветительный учреждениелеринде өткүрерис.

Бистинг писательдер ороон ичинде өткүрилип турган литературный жаан учурлу иштерде база туружып жат. Туулу Алтайдын писательдерининг чыгаргулу улустары критиктердин Москвада өткөн Бастыра-союзный семинарында, СССР-динг писательдерининг Союзунда литературанын пропагандазынын бюросынын Совединде, критиктердинг Вологдада өткөн семинарында, Российский Федерациянын писательдерининг Союзунинг Правлениезининг пленумында, РСФСР-динг писательдерининг Союзунда балдардын ла жиниттердинг литературазына учурлалган жуунда турушкандар. Анайда ок кезик писательдер Калмыкский АССР-ге, БАМ-га творческий командировкага барып жүргендер.

НОКОРИС КЕРЕГИНДЕ СОС

1975 жылда 7 майда Алтайдын жарлу писатели Лазарь Васильевич Кокышев жок болуп калды. Оны калжу жүректү, карам билбес немелер өлтүрүп салган.

Бис кару наҗыбысты, жаркынду кожончыбысты качан да уидыбазыс. Ол кажы ла алтай кижининг жүрегинде, санаазында артып калар.

Лазарь Васильевич Кокышев 1933 жылда Шибалин аймакта Кумшулу деп өзөктө чыккан. 1957 жылда Москвада Горькийдин адыла адалган литературный институтты божодоло, издательствонунг редакторы, Туулу Алтайда писательдердин Союзынын каруулу качызы, онон «Алтайдын чолмоны» газеттин литературный ишчизи болуп иштеген. Ол көп тоолу поэтический жуунтылардын, жарлу романдардын, повестьтердин авторы Лазарь Васильевичтин произведениелери орус, казах, якут, тува, осетин, украин, кыргыз, латыш, татар тилдерге көчүрилип, кепке базылган Алтай кычыраачылар сүүген писателининг ончо произведениелерин жакшы билер.

Бис эг жаркынду поэдибисти јылытып салдыс. Је алтай литература мынаг ары өзөр лө тыныыр учурлу. Бу бистинг јада калган нөкөристинг эг бийик амадузы болгон. Ол амадуны жүрүмде бүдүрерге бис, Туулу Алтайдын писательдери, ончо кучибисти салып иштеерис.

Өлтүрөөчилердин ады ундылып калар, оморды кем де эске алынбас. Је поэтинг жүрүми үзүлбес, ол бойынын бичиктеринде, айткан сөзинде иңгүлүккө артып калар.

Лазарь Васильевич
КОКЫШЕВ
(1933—1975)

ПОЭТИНГ КАЛГАНЧЫ БИЧИГИ

Бу бичикти кепке басып турар тушта, Лазарь Васильевич жаан жеткерден улам өлгөн. Коркушту жаан коромжы, жылайту керегинде алтай кычыраачылар эмди ончозы билер. Алтай жерстин жаан писатели. жалбышту поэди ак-жарыктан сүрекей эрте ырап калды. Ол эзен жүрген болзо, эмди де көп үлгерлер, поэмалар, романдар бичиир эди. Же онын бу күндерге жетире бичиген бичиктери алтай албатынын алтындык жобжөзи болуп, чактын чакка артып калар. Келер үйелер онын бичиктерин туней ле сүүнип, кайкап кычырар. Онын келер үйеге керестеп айткан сөстөри бар:

Чеберлеп жүреер айткан сөзисти,
Чек тудыгар баскан жеристи.
Ырысту текши биледе журтап,
Ыраак үйе, ундыбагар бисти!

Эйе, ыраак үйе качан да ундыбас. Бүгүнгү үйе онын омок, сүүнчилү, кокурлу поэзиязын жүрегинде алып жүрер. Кижин өлөр, же онын албатызына эткен жакшы кереги өлбөс.

Лазарь Васильевич Кокушев жаштаң ала жеңил эмес жүрүм жүрген Андый жүрүм биске, от-калапту жуунун жылдарында чыдаган үйеге, келишкен эмей. Мен Лазарь Васильевичти 1950 жылдан бери билерим. Ол Шебалинин орто үредүлү школынын сегизинчи классын божодоло, Горно-Алтайскта областной национальный школго келген. Бис бу школды, оног Москвада Горькийдин адыла адалган литературный институтты кожо божотконус. Бис үч нөкөр болгонус: Лазарь Кокушев, Эркемен Палкин ле мен, Аржан Адаров. Бисти айрылышпас үч нажы, үч мушкетер дежстен. Бис көп жылдарга алтай литературада нак ла эрчимдү иштегенс. Көп-көп ырысту ла сүүнчилү күндер көргөнис. Эмди дезе нөкөрис жок. Алдымда онын «Амаду» деп поэтический жуун тызы жадыры. Ол бу бичик ажыра менле, слерлерле куучындажып жат. Онын өлгөнине кезикте чек ле бүтпей турадым. Жуукта ла жаңы кыптан чыга берген, удабас ойто ло каткырганча кирип келгедий...

Лазарь Васильевич ак-жарыкта ас та жүрген болзо, онын эткен ижи, бичиген бичиктери мөңкүликке артып калар. Ол төрөл албатызынын жайалганду поэди, жаркынду уулы болгоны качан да ундылбас. «Келер үйеге письмо» деген үлгериле жуунты ачылып жат. Ол үлгеринде поэты мынайда айткан:

Андромеда туманын ыраактаң көргөндий,
Ойлөрдү өткүре бис слерге көрөдис.
Түргөндөп брааткан жүрүмдү бактырып,
Түгөнбөс ле кыска жүрүмис жүредис.

Слердин жүзигер ыраак ла өчөмиж —
Ортоосто бистиг көп үйелиж.
Жагыс планета Жеристе слерге
Жарыткыш болуп биз күйелик.

Келер үйеге жарыткыш болуп күйетени — ол поэттин салымы. Лазарь Кокышев жарыткыш болуп күйген. Ол жарыткышты калжу, тенек немелер өчүрүп салганы кандый ачу. Же поэзиянын жалбыжын кем де счүрүп болбос.

Мен жуунтыны катап-катап кычырыи, поэттин калганчы өйлөрдө бичиген үлгерлеринин, поэмаларынын терен, текши кижилек учурын кайкайдым. Ол бойынын поэтический творчествозынын баштапкы бөлүгинин итогторын эткени јарт. Онын «Амаду» деп жуунтызында «Нөкөр Альенде» деп үлгерин кычырзан, Чилинин президентинин ат-нерелү кебери чек ле көзинге көрүнип келер. Торт ло Лазарь Кокышев Альенделе коштой туруп, өштүлерле жуулашкандый, ол анда акту бойы болгондый. Поэттин жүреги ончозын сезип, билип јат. Ого тенгистер де, тайгалар да буудак эмес.

Тартышта турган патриот уулдарын
Танктарга удур јалтанбай барар.
Альенде нөкөр, мааныдый бололо,
Албаты јондорды јенгүте апарар.

Лазарь Кокышев — поэт-интернационалист, гуманист. Онын үлгерлеринде јер үстинин ончо улuzu түгей. Ол бойынын јалакай, элбек күүн-санаазыла телексиди кучактай аларга кичеенетен. Онын «Орус энеге», «Энрико» деген үлгерлеринин бийик интернациональный учурын, каруузыган эрке күүндү болгонун бис јакшы билерис. Бу жуунтыда «Энелер» деп үлгердин учуры терен, ондо айдылган санаа-күүн бийик, кайкамчылу јалакай ла јылу. Бу үлгеринде автор Москванын јанында алтай уул жууда өлгөнни, орус эне онын сөгин огородынан оро казала, жууп салганын, онын сөгинин үстине ыйлагалын көргүзип јат. Же орус энелер жагыс алтай уулдын сөгин жууган эмес, жууда өлгөн кандый ла укту жуучылдардыг сөктөрүн жууган, олардыг өлүмин көргөн.

Узбек, алтай,
якут энелер
Уулдарына ыйлап,
чачтарын јулган.
Олордыг уулдарыч,
бойындыы чылап,
Орус энелер
жууп салган

Эне кайда да болзо эне, ого кандый ла бала кару. Јуу бйинде эне-лер керегинде мындый бийик чындыйлу улгерлер ас бичилген эмес. Лазарь Васильевичтиг поэзиясында эне, оныг текши кижилик сўр-ке-бери аңылу јерде туруп јат.

Меге Лазарь Васильевичтиг анчадала лириказы јуук. Ондо, чындап ла, Есенининиг улгерлериниг кўўзи бар. Ару санааларла, амадуларла, бийик сўўшле толо улгерлер кажы ла кижиниг јўрегине уја тар-тып, ого шинни, кижини јараш телекейге апарып јадар. Улус оныг ко-кырлу, шоодылганду, каткымчылу поэзиясын сўўн јат. Оныг кажы ла јуунтызында андый улгерлер бар болгон. Је бу јуунтыда јок. Бу јуун-тыда јўрўм керегинде, поэзияныг учуры керегинде, сўўш керегинде торт ло кереестеп айдып салган улгерлер бар. Темдектезе, «Јоткон», «Тўндеги санаалар», «Латыш кыс», «Алтайдыг чечегине», «Алтай кыска», «Амаду», «Кожонг», «Поэтке» ле оног до ѳскѳлѳри. «Кожонг» деген улгеринде автор поэзия керегинде, поэт керегинде сан-башка кайкамчылу, ырымду сѳстѳр айткан.

Ойгор деген кожонгымды јўрўм
Орой бўрдий учурта бергей не?
Кереестеп јўректен айткан сѳзимди
Уйелер јарадып, учурын билгей не?

Кандый ла кижн аланзып јат. Поэттиг де аланзыыры јолду. Чын-дап та, оныг айткан кўўнин, санаазын албаты ондоп болор бо? Је Ла-зарь Васильевич тегин јерге аланзыган! Албаты оны качан да ундыбас.

Алтай поэзияда сўўш керегинде лириканыг бажында Лазарь Кожы-шев туруп јат. Оныг сўўш керегинде улгерлерин классический деп айдарга јараар. Кижн оларды качан да токуналу кычырып белбос.

Ары кѳрѳѳг, айдыжып та турза,
Аржан суудый, јўрегин ару.
Јадын-јўрўмис башка да болзо.
Јажына, уўрем, сен меге кару.

«Амаду» деп јуунты «Партизан уул керегинде кожонг» деп поэмала божоп јат. Бу поэманы автор Јенўниниг одузынчы јылдыгына учурла-ган. Ондо алтай уул Украинада партизанский отрядта фашистерге удур согушканы керегинде, орус, алтай, украин улустыг најылыгы, бирлиги керегинде айдылып јат. Мында бийик советский патриотизм, интернационализм кѳргўзилген.

Улгерлер бичири ол ойын, соот эмес. Ол уур, коркушту каруулу иш. Ол иш шахтердыг, темир кайылтаачынын ижиде тўнгей. Оныг учурын Лазарь Васильевич јакшы билетен. Мен поэт деп, тѳжине со-гунгандарды, гений мен деп кедендегендерди сўўбейтен.

Көксинде каныг согулбас болзо,
Көдүригилү санаалар качан да келбес.
Куру сөслө албаты кайкадар
Поэзия слерге обызы эмес.
Бу мыадыл ла жетил болзо,
Пушкин дуэльде не аттырткан?
Гомердег ала Горькийге жетире
Кемизи олордыг жакшы айттырткан?

— деп, поэт бойынын «Поэзия» деп үлгеринде бичиген.

Поэтти өлтүргөн немелерди советский жаргы кату каруузына тургускан. Олорды бис чактын чакка каргап салганыс. Же поэт тирү, ол бисле кожо. Онын үлгерлери, кожондору, романдары узак-узак жүрүм жүрер. Кижинин жүрүминин учуры канча жаш жабаганында эмес, канча кирези жакшы керек эткенинде.

Лазарь Васильевичтин кепке базылбаган произведениелерин мынан ары кепке басып чыгарарыс. Онын ончо бичигенинин жуунтыларын сүрекей жазап, келер үйелерге төгүлбей-чачылбай једер эдип, кепке басып чыгарары онын жуук наҗыларынын агару кереги болуп јат.

«Амаду» — ол поэттин тирү тушта бичиген калганчы бичиги, онын албатызына айткан калганчы сөзи. Ол сөсти лалтап уугар, улус. Ол слерди сүүген, слер учун жүрген.

Эркемен Палкин

ОЛ КЕРЕГИНДЕ ЈААНТАЙЫН АЙДАРЫС

Ол бойынын калганчы бичигин көрбөгөн... Онын бичигенин эмди бис кычырып, поэттин үнин ойто утадыс, көпти сананадыс. Меге көп немелер көрүнөт, өткөн јолдор, јылдар ойто алдымча өдөт. Онызы јолду, ненин учун дезе, бис јаштан ала, школдогы тужыстан ла, иб-көрлөр болгоныс. Кижинин кенейте јок болуп калганы эмди бистинг јурумисте, алтай литератураныг ижинде көпти өскөртип јат.

Јүрүмди адап айткан «Амаду» деп бу јаан эмес жуунтыны бир јолдон араай кычырып, мен онын јаан поэт болгонын такып изү сезедим: ол ло чечен, бүдүмчилү сөстөр, ол ло јаан, жарык санаа-күүн... Лазарь јурумисте јакшыны база көп уккан: кычыраачылар оны сүүген, албаты оны писателдим деп адаган, онын бичигени керегинде орустап та, аштайлап та сүүнчилү сөстөр айдылган. Эмди ол жүрүмисиг жүре де берерде, јакшы сөзисти айдадыс, је јангыс сүрекей ачурканып айдадыс: поэт јаан өзүмнин башталарында болгон.

Москва. Баштапкы ла

күкүрт.

Жайылып келген Тверской

бульвар.

«Луговской оору.

Семинар болбос» —

Ол күн айдышкан поэт

уулдар.

Лазарь жаңы бичигинде бойынын үредүчизин, орус албатынын жаан поэдин Луговскойды эске алынат. Владимир Александрович бисти. Алтайдан келген уулчактарды, ненин де учун жакшы көргөн, сүүгөн де деп айдар керек. Бис онын семинарында беш жыл үренгенис. Ол бисти жаңыс ла үлгер бичириине эмес, жүрүмди билерине үреткен. Лазарь жакшы поэт болор деп, карган поэт жарт билген, ол керегинде Владимир Луговской үренчигинин дипломына бичиген сөзинде айткан. Үредүчизинин ижегенни бистинг поэдис бүдүргөн. Институтты божотконустан бери он сегизинчи жыл барып жат. Мынча бидинг туркунына Лазарь Кокышев көп жакшы произведенислер бичиген, алтай литературанын өзүмине бедрен таппас жаан ийде-күч кошкон, Туулу Алтайдын литературный жүрүмунинг элбеп өзөринде эрчимдү турушкан.

Л. Кокышеви бистинг бастыра литературный ороон билер болгон. Онын жүрүмнег барганына телеграммалар Москвадаг, Якутсктан, Кызылдан, Донецктен, Барнаулдан, Новосибирсктен, Улан-Удэден, Алма-Атадан, Бакудан ла өскө дө жерлерден келген. Г. Марков, С. Михалков, В. Тельпугов ло өскө дө писательдер СССР-динг ле РСФСР-дин писательдерининг Союзтарынын Правлениелерининг адынаг ачурканын, кородогондорун жетирген. Олор ончозы Лазарьды жалбыштый жарык кижин, жаан ийде-күчтү писатель деп билер болгон. Бис ончобыс оной база көпти сакыганис.

Бу ла жуукта өткөн күндерде бис, бир канча литераторлор, Горно-Алтайскла базып барадала, база ла нөкөристи эске алындыс. «Павел Кучияк 46 жаштуда божогон. Лазарь 42-ге жетпей... Жүргөн болзо, 20 октябрьда 42 жашту болор эди» дештибис.

Мынча да бидинг туркунына поэт көп жакшыны эдип салган.

— А мен десе бу жарыкта

Төртөн лө жашту,

Же жүрегим сыйтайт —

деп, Лазарь калганчы бичигинде «Жайгыда» деп үлгеринде айдат. Чындык поэтинг жүрегин жүрүмди терең ле элбек сезип жат, ол кунугар да сүүнер де. Поэтинг жүрегин жаантайын иште. Ол улус учун, орооны, албатызы, ак-чек учун согулат.

Ончозына өмблү совет
калыгым
Ончо жондорго, үнеге
јозок —

деп, ол оморкоп айдат.

Кайран јеримде сениг
кеберинг
Кайада јайылган көк-таман чечектий —

мындый сөстөрлө ол алтай кыстыг кеберин јурайт.

Қорон соокторго койон
калтырап,
Колдорың соғунып,
аралда секирет —

бу сөстөрдө Лазарьдыг кокуры, сөстөрлө көргүзип билери.

Кожо иштеген кижини
ондобой,
Қоп угарга та не
мендейдис?
Орө лө бзүп келген
бойысты
Өчүре базарга макатып
турадыс —

бу сөстөрдө поэттиг кородогоны.

Канча да кирези сананып
јатсам,
Қарырга јетире эмди де
узак —

деп, поэт ойто ло јүрүм, келер өйлөр керегинде айдат. Ол ойто ло иште, от-јалбышту јүрүмде.

Лазарь Кокышев тым јүрүп билбес кижн болгон. Калганчы өйлөрдө бис «Алтайдын чолмоны» газетте кожо иштегенис. Ол јакшынак статьялар, очерктер бичиген. Газеттин јарлаган конкурсында туружып, «Снайпер» деп очерги учун сый алган. Улу јенүниг 30 жылдыгына учурлалган јорукташтарда болуп, Кара-Кокша, Чой, Паспаул јурттарда улустыг алдына сөс айдып, жаңы произведениелерин кычырган. Онын кийшинде РСФСР-диг писательдеринин Союзынын Правленизинин командировказыла БАМ јаар атанган. Ол совет орооннын эм-

диги јашо̄скӯрими керегинде поэма бичиирге мендеген. Ол командировкадан Майдын байрамынын сыраңай алдында келген. Газетке БАМ керегинде очерк бичирим деген. 4 майда бис калганчы катап Аржан Адаровтын айлында куучындажып отурганыс. Оны калганчы катап деп ол тушта кемибис билзин! Лазарь БАМ, Бурятия керегинде куучындаган. Аржан бис үчү керегинде «Уч мушкетер» деп жаңы үлгерин кычырган... Јүрүм алдындагы ла бойы жаркынду ла кеен болгон.

Алтай литературанын өзүмине, келер өйлөрине кычыраачылар да писательдер де бүдүп јат. Жаңы јакшынак произведенислер бичилер, жаңы поэттер, писательдер келер. Ийде-күч там өзөр, јүрүм јылдан јылга јаранар. Је алтай албатынын ла алтай литературанын адыла кожо Лазарь Кокышевтин ады јажына адалар.

БИСТИҢ ЮБИЛЯРЛАРЫС



И. Шинжин

ШИНГЖУЧИ, БИЧИИЧИ, УЧЕНЫЙ

Сазон Саймович Суразаков — алтай ученийлардың ортозында филология наукаларының баштапкы докторы, алтай литературада прозаик, поэт — бежен жашту болды. Оның ады-жолы жаңыс ла бистинг областьта эмес, анайда ок ороон ичнине ле өскө дө ороондор-

до анчадала фольклористика аайынча эткен иштериле элбеде жарлу.

Ненинг учун калганчы өйлөрдө бу ученийдың ады-чуузы, ижи-тожы ағылу ајаруда боло берген? Бу суракка карууны ученийдың бойының научный шингжүлү иштери берип јат.

Сибирьде јаткан јүзүн-башка укту албатылардың ортозында алтай албаты јебрен өйлөрдөн бери бойының оос поэзиязыла сүрекеј бай. Оның да учун XIX чакта орус ученийлар В. И. Вербицкий, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, революцияның кийиниңде јарлу советский ученийлар С. Е. Малов, Л. П. Потапов, Н. И. Дмитриев, Н. А. Баскаков ло оног до өскөлөри алтай албатының јебреннег бери историязын, тилин, оос поэзиязын тереңжиде шингдеп көргөндөр.

Алтай албатының оос поэзиязын жаңыс та ученийлар эмес, је анайда ок алтай бичичилер де јууп, бичиктер эдип чыгаргандар. «Албаты чүмдеген оос үлгерликти билбей тура, бис оның чындык историязын да билип албазыс» — деп, А. М. Горький айткан. Оның бу айтканыла башкарынып, П. В. Кучияк алтай албатының кеп-куучындарын, анчадала кай чөрчөктөрни јууп, бичиктер тургузып чыгарган. П. В. Кучияк јада калган кийиниңде, албатының оос үлгерлигин јуур ишти анаг ары улалтып, көндүктирип апарарын Сазон Саймович Суразаков эрчимдү өткүрген.

Сазон Саймович Суразаков 1925 јылда Майма аймакта Сайдыс јуртта јокту кижиниң билезинде чыккан. Төрөл јуртында ол үч јарым јылдың туркунына беш классты божодоло, Горно-Алтайстагы үредүчилердинг училищезинде үренген, оног Москвада Ленинниң адыла адалган пединститутка кирген. 1943 јылда алтай јиит јууга атанып,

Смоленск городтын јанында уур шыркаткан. Шырказы јазыларда, ол ойто ўредўзине бурылды. 1946 јылда институтты божодоло, Москвада ок аспирантурада ўренген. С. С. Суразаков 1950 јылдан бери — филологический наукалардын кандидады, 1973 јылдан дезе — филологический наукалардын докторы. 1952 јылда Алтайдын коммунисттери С. С. Суразаковты коммунистический партиянын XIX съездине делегат эдип ийген. Тургуза бйдѳ Сазон Саймович Горно-Алтайсктагы педагогический институтта иштеп јат.

С. С. Суразаковтын албатынын оос ўлгерлигиле јилбиркеп баштаган бйн одузынчы јылдардын учы јаар. Бу бйдѳ ол П. В. Кучияктын јакылтаныла атту-чуулу алтай кайчы Н. У. Улагашевтин јаан кай чѳрчѳктѳрин бичиген. Кийинде, 1947 јылда, Суразаков ол бйдѳ јинт, эмди ады чыккан кайчы А. Г. Калкинге туштап, онын кай чѳрчѳктѳрин бичип баштаган. Ол јылдардан ала бўгўнги кўндерге јетире Сазон Саймович Суразаков алтай албатынын укаа, кеп, модор сѳстѳрин, табышактарын, кожондорын, куучындарын, ат-нерелў кай чѳрчѳктѳрин чылаазыны јок јууп, бичиктер эдип чыгарган. Андый бичиктердин тоозына 1958 јылда чыккан «Алтай албатынын чўмдў сѳстѳри» деп јаан эмес јуунты ла текши ады «Алтай баатырлар» деп 8 том кай чѳрчѳктѳр кирет.

С. Суразаков алтай албатынын поэзиясын шиндеп, учуры јаан кѳн научный иштер бичиген. Андый шинжўлў иштерге «Героический эпос алтайцев» (1958), «Алтай албатынын оос творчествовзы» (1960), «Героическое сказание об Алтай-Буучае» (1961), «Алтай фольклор» (1975) кирет. Суразаков јууган кайлап айдар кѳн јангы чѳрчѳктѳр алдынан бичиктер болуп база чыгарылган. Андыйлардын бирўзи, темдектезе, «Олѳгир». Бу кай чѳрчѳк онын научный шиндегени ваинча белетелип, орус та, алтай да тилдерле кепке базылып чыккан.

Ученыйдын алтай албатынын оос ўлгерлигин шиндеерлиде јаан једимдў ле јаан учурлу ижин 1973 јылда Москвада «Наука» деп издательстводо кепке базылып чыккан «Маадай-Кара» деп бичик керелейт. С. Суразаков кайчы А. Калкиннег бичиген бу чѳрчѳктѳн кепке базарына белетеген, оны орус тилге кѳчўрген. Бу научный шинжўлў јаан кай чѳрчѳк бистинг де, бскѳ дѳ ороондордын фольклор јанынан иштеп турган ученыйларына научный шинжў јанынан сўрекеј керектў болгону јарталып јат. Ученыйдын «Героическое сказание об Алтай-Буучае» деген бичиги научный шинжў јанынан база бир ајарулу да, тузалу дѳн иш дезе, јастыра болбос.

С. Суразаков бу иштерле коштой кайчы улустын јадын-јўрўминен ижине, кылык-јангына ајару эдип, олор кемнен, качан, канайда кайлап ўренип алганын база шинжўлеген. Кайчылардын јўрўми, олордын ўредўчилери керегинде анчадала «Олѳгир», «Кайчы Н. Улагашев» (1961), «Маадай-Кара» деп бичиктерде јакшы айдылган.

С. С. Суразаковтын научный шинжүлү иштеринде алтай албатынын өткөн историяда олжочуларга, тонокчы-базынаачыларга удурлашкан гартыжулары, жебрен чактардаг бери жадын-жүрүми, жан-кылыгы, классовый амадулары чокум ла илелү көргүзилген. «Албатынын оос поэзиясы улусты төрөли сүүрине, жоннын керегинде эрчимдү туружарына, ак чек жүрүмдү, бийик санаалу, жалтанбас, билгир болорына үреткен де, Үредип те жат» — деп, Сазон Суразаков бичийт.

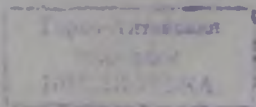
Суразаков жагыс та фольклор аайынча баштапкы алтай шинжүчи эмес. Ол анайда ок литература аайынча база шинжүлү иш өткүрүп жат. Ученый алтай литературанын өзүмине учурдалган монография ла бир канча учуры жаан статьялар бичиген. Онын «Алтай литература» (1962), «П. В. Кучияк» (1957) деп бичиктери бистин алтай литературанын өзүмине тереңжиде шингдегенин керелейт. Ученыйдын алтай литература ла фольклор керегинде бичиген научный статьялары «Очерки по истории алтайской литературы» (1969) деп жуунтыда, бир канчалары Туулу Алтайда научный шинжү өткүрер институттын «Ученый запискаларында», газеттерде чыгып жат.

С. Суразаков научный ижиле коштой куучындар, тууылар, үлгерлер, санаалар бичип, бу ойго жетире бпр канча жуунты чыгарган: «Стихтер ле куучындар» (1954), «Сүүген жерим» (1959), «Куучындар» (1960), «Туулардын ээси» (1962), «Ларуш ла кураан» (1971).

Бичичинин чумдегендери башка-башка темаларла колбулу. Же олоромог төс учуры жагыс: бистин Төрбастин ончо ук албатылары коммунизмди төзөрине узу иштер бүдүрүп турганы, ол тоодо алтай да албаты бу керекте туружуп, ырысту жүрүмге анан ары амадаганы көргүзилген. Үлгерчи Туулу Алтайдын ончо жерлериле жоруктап, албаты-жонло куучындажып, жуул-жүүр кожондор, чырачкыр, легендалар ла мифтер, жебрен билбөрдөг арткан озогы куучындар жуутаны онын кеерведүлү бичиктер чумдееринин кемни бийиктедет. Албатынын оос үлгерлигин билгир тузаланганы историнда таамаду «Артымак» деп туумдан ла «Кайчы» деп куучыннаг жарт көрүнип жат.

С. С. Суразаков аярузун анайда ок школдын, үредүчилердин ижиле база салат. Педагогический институтта студенттер үредип, Горно-Алтайскта историн, тил ле литература жаанынаг научный шинжү өткүретен институтта оос үлгерлик шингдери ле коштой, ученый бистин областтын алтай школдорына үредүге ле методикага керектү бичиктер жазайт. Анайып ол 4-чи класска «Төрөл литературанын хрестоматиясын» ла онын методикалу жаылталарын (1970), З. С. Казагачевала кожо 9—10-чы класстарга «Алтай литература» деп хрестоматия тургускан.

Ученый, прозаик, үлгерчи бойынн кандый ла бүдүрген, шингдген, бичиген ижи ажыра бүгүнгн ырысту, жайым алтай албаты озогы кыйында, базымчыкту уур жүрүмнн жайымдажып, совет бйинде жагы санаа-



лар, жаңы көрүм-шүүлтөлөр, жаңы жан-кылык алынып, жүрүмнүн ээзи болгонун жарлайт. Бу айдылган шүүлтөнү онын «Туулардын ээзи — бис!» деген үлгери чокум бүдүмчилейт.

Бийик кырдын ажызына чыктым.
Бастыра Алтай мынаң көрүнөт.
Ба-таа, Алтайымнын жаракы!
Сүүнип кыйгырар күүним келет.
Эми туулардын ээзи — бис,
— Э-э-эй, кесен Алтайыс!

В. Чичинов

БАСТЫРА ЖУРУМИНИНГ КЕРЕГИ

(Сергей Каташтын 50 жылдыгына)

Кажы ла литература бойынын ойининг пекелтелерине жарамыкту болзо, онын өзүмин көндүктирерине тузалу критико-теоретический шүүлтөлөр айдылып турган болзо, литературанын өдүнизи жангыс ла ол тушта бийик болор. Анайдарда, критика литературанын өзүмининг айрылбае бөлүгү болуп жат. Онын андыйын грузин критик Г. Цицишвили темдектеп, «художественный литература — албатынын өзүмининг күскүзи болуп турган болзо, критика десе — литературанын күскүзи. Онын учун бойынын өткөн лө эмдиги ойин тооп турган кажы ла албаты күскүзи ару болорун кичеер учурлу» — деп айтканы жолду.

Алтай литературный критиканы эң озо баштап, оны литературанын өзүмине болушту ийде-күч эткендердин бирүзи — Сергей Сергеевич Каташ (С. С. Суразаковло кожо). Калганчы жылдарда бистин критиканын эрчими тыгып, алтай литературанын жангыс ла өткөн жолына эмес, эмдиги бөйдөгү өзүмине жаан аяру эдер боло бергенине С. С. Каташ база камаанын жетирген деп айдарга жараар.

С. Каташ Ондой аймакта 1925 жылда жокту кижининг билезинде



чыккан. Ол Москвада Ленинниң адыла адалган государственнй педагогический институтты божоткон кийинде — он жылдын бажында — филологический наукалардын кандидады бололо, литературала жуук колбулу иштеген. Ол литературоведческий иштердин, статьялардын, монографиялардын, алтай литература аайынча учебниктердин авторы, кай чорчокторди «Алтай баатырлар» деп коп томдорлу бичикте кепке басып чыгарарында, «Алтай литературанын историязынын очерктерин» белетеринде, «Советский коннациональносторлу литературанын» академический изданиеинде турушкан, «Житт литературанын жолы» деп кинганын (В. Чичиновло кожо), анайда ок «Литературный портреттер» деп бичиктинг авторы.

Бежен јашка јеткен де болзо, С. С. Каташ алдындагы ла аайынча коп иштенип, бичигенин периодический изданиеелерде кепке басып чыгарып, јазгы кинга бичип, докторский диссертация белетеп, лекциялар кычырып, общественный иштерде элбеде туружып јат.

Сергей Сергеевич алтай культуранын озумине јаан јомолто эдет. Ол јакшынак лектор, алдында культуранын областной управлениенин начальниги болуп иштеген, педагог, чокум, јарт тилле бичип турган публицист. Алтай писательдердинг произведениелерининг геройларыла, олардо коммунистический кылык-јангар канайда тозолип турганыла ол јилбиркеп таныжат. Писательдерди улустын јадын-јурумин бастыра јанынаг терег шиндеп, јакшы билип алала, художественный јанынаг бийик кеминде турган произведениелер бичиирине ууландырат. Онызын онынг радио ажыра айткан куучындары, периодический печатьта јарлалган статьялары ла броти адалган «Литературный портреттер» деп бичиги керелейт.

Бу бичиктинг коп страницалары јакшы бичилген. Автор алтай писательдердинг кажызынын ла бичиир марын, аргазын, онынг бичиктериндеги једимдерин ле једикпестерин јакшы билип турганы јарталат. Је андый да болзо, бу бичиктинг тос учурлу једикпестери керегинде айтпаганча болбос. Писательдердинг художественный узы јанына критик ајаруны ас эткенин јаан једикпестердинг бирүзи деп айдарга јараар. Ол јанынаг коп јерлерде калай айдылган. Алтай литература идейный јанынаг озуп, тыныч турган бу ойдо писательдинг художественный бедиренижи, бичири јанынаг кандый ус болгоны керегинде айдары кый-алта јок керекту.

Литературада бой-бойынаг чек башка эки будумду критиктер бар. Олордын бирүзи писательдин алдына оро казарга ус. Андый критик керегинде айдыжат:

Критика сатирага да тундежет.

Је ийттерде кандый болуп турат:

Бирүзи ургенин тызынар,

Экинчизи ончозын тиштеерге умзанар.

Бу коронду сөстөрлө айдылган үлгерде мен С. С. Каташ андый критик эмес болгону айдарга турум. Карын, ол бистинг литераторлордын олындагы кезик онкок-чигкектерди түзедө айдып туратаи кижн. Оныла колбой кезик улус «Каташ — ол жангыс ла мактаарын билер» деп айдыжатаи. Андый шүүлтени жаратпай удурлажар күүннм бар. С. С. Каташтын Ч. Чуннжеков, Л. Кокышев, Б. Укачни керегинд бичигеи статьяларын кычырыгар. Анда ол бу авторлорго јакшы бичинри јанынан јолду некектелер эткенин көрөригер.

Юбилеяр ученый болгону јанынан база айдар керек. Ненинг учув дезе, онын литературный ижи ученый болгоннан база камаанду. Онынг художник болгон сескири научный билгириле камаалажып, кандый ла булгактардаг чынды таап адат.

Ас бичиктерлү литературада критиктинг ижи јенгил эмес. Критиктинг ижи — литература талдама болоры учун тартыжу, критик бойынг идеалдары учун јаантайын тартыжаачы.

Бистинг культуранынг өзүми учун јаантайын эрчимдү туружаачы кижини — Сергей Сергеевич Каташты бежен јашту болгоныла уткып, ол бойыннг ороонына, облазына ла төрөл литературазына мынаг да ары једимдү иштер бүдүрзин деп күүнзейли.

И. Шинжин

АДЫ ЧЫККАН КАЙЧЫ

Алтай албатынын омогы, оос творчествозынын мөнгүзи — кайлап айдар чөрчөктөр. Олор бистинг албатынын духовный культуразынын јажын-чакка артып калган кереес памятниги.

Кай чөрчөктөр албаты төрөлинг учы-кыйузы јок сүүгенин, олјочим өштүлердег оны күүн-кайралы јоктог корулаганын, јайым ла ырыс, чындык учун тартышканын чокум керелеп јат.

Ат-перелү кай чөрчөктөрдн үйедег үйеге төкпөй-чачпай корулап, айдып, албаты ортодо олордын учурын ла чүмин јарлап турган улус — ол кайчылар ла чөрчөкчилер. Алтай ичинде андый кайчы-чөрчөкчилер көп болгон. Олордон артан-калган кайчылардын бирүзи — Алексей Григорьевич Калкин.

А. Г. Калкин Улаган аймакта Паспарты јуртта 1925 жылда чыккап. Онын адазы, Григорий Иванович, Улаган аймакта јаан кайчылардын бирүзи болгон. Григорий Иванович, улустынг айдыжыла болзо, бу јерде баштапкы бичикчи кижн болгон. Онынг учун ол школдо үредүчи де, колхозто председатель де болуп, база јүзүн-балын иштер



А. Г. Калкин (ортозында) Киргизиядан келген ученыларла кожо.

иштеген. Григорий Иванович Ада Төрөл учун Улу жууга жүреле, он эки катап шыркадала, айлы-журтына эзен-амыр жанып, бойынын жажын жажан, жада калган.

Григорий Ивановичтин билези жаан болгон. Алексей жаштаг ала көзине коомой өскөн. Онын учун адазы уулынын салымы керегинде көп сананган. Алексейде бичикке үренер арга жок учун, адазы онын кандый бир куучын-эрмекти угала, ундыбай айдып жүрерине аяруу салган. Чын да, кичинек Алексей адазынын кай чөрчөктөрүн төкпөй-чачпай айдып туратан. 8—9 жаштадан ала Алексей жаңыс та адазынын эмес, же олорго айылдап, кайлап, маргыжып турган өскө дө кайчылардын чөрчөктөрүн энделтпей, айылдаш балдарга куучындап туратан.

Жаан кай чөрчөктөрдү учу-түбине чыгара энделтпей айдатан учун, келер сйлө уулчактаг чөрчөкчи эмесе кайчы кижини чыгарын адазы билеп турган. Кайчы болзо, оны кайга темиктирер керек. Бу ок өйдө кайчы болотон кижини албаты-жоннын жүзүн-жүүр кеп, укаа, модор сөстөрүн, табышактарын, кожондорун, легенда-куучындарын билер учурлу. Жер-алтайдын ар-бүткенин, ан-куштарын билери — база тегиндү эмес. Григорий Иванович Алексейди ээчидип алып, улусту жерге, атка учкаштырып алып, аржан-кутук сууларга барып, оору көсти жүнүп, көп алкышту, быйанду сөстөргө үрөткөн.

Алексей Григорьевич Калкинниг кайы озо баштап адазындыыйна түнгей эмес болгон. Же 16—17 жаштуда јиит кижн адазынын үнин, кайын, чөрчөгүн алып, бойынын кайын темиктирип баштаган. Бүгүнгн Паспарты журттагы улустыг айдыжыла болзо, «Элексей 17 жаштуда сүрекей јакшы кайлаган».

Кийис чөйилер, кижн өзөр деген бирүзи, јиит Алексей Григорьевичтинг јүрүмди тереңжиде билери элбеп, үни кегип, албаты ортодо тоомјызы өзө берген. Онын кайчы ады јангыс ла Паспарты журтта эмес, је анайда ок Улаган аймакка текши јарлана берген. Анаыйп ол 1947 јылда бистинг областьтыг 25 јылдыгына учурлаган алтай кайчылардын маргаан-следына туружала, баштапкы јер алган.

Бу ок јылда Алексей Григорьевич Калкин Москвада художественный самодетельностьтыг Бастырасоюзный көрүзинде турушкан. Москвада ол бойынын бийик ле сүрекей јилбүлү искусствозыла јарлу ученыларды — академик В. А. Гордлевскийди, профессор Н. А. Баскаковты, оног до өскөлөрин сонуркатканын, В. А. Гордлевский оны «алтай Гомер» деп адаганын филологический наукалардын докторы С. С. Суразаков эске алат.

А. Калкинниг кай чөрчөктөрн ол ло јылда Москвада Н. К. Крупскаянын адыла адалган Албаты творчествозынынг Төс туразы бичип баштаган. Мында озо ло баштап онын «Маадай-Кара» деп чөрчөгн бичилген.

Алексей Калкин 1940 јылдын баштапкы јарымында областной больницада кайчы Н. У. Улагашевке јолуккан. Улу кайчыга јолукканы керегинде ол мынайда айдат: «Мен оору улуска ла балдарга «Арбаныг чарагы» деп чөрчөк айткам. Бир таадак айтты: «Јакшы оолач эмтиринг. Бу чөрчөктөрнги ундыбай айдып јүрзен, јакшы кайчы оол болорынг». Онойдо айдала, бажымды сыймап койгон. Бу кижн Николай Улагашевич Улагашев болтыр. Мен оны баштап ла көргөннм ол болгон».

Улу кайчыла тушташкан кийинде А. Г. Калкин бойынын көп кай чөрчөктөрн бичиткен. 1951—1957 јылдардын туркунына онын «Очы бала», «Кара-Таајы кыс», «Маадай-Кара» деп чөрчөктөри кепке базылып чыккан. 1960 јылдан берн «Өскүс-Уул», «Көгүдей-Көкшин ле Боодой-Коо», «Алтын-Эргек», «Кара-Таајы кыс», «Кара-Көс», «Темечне-Коо», «Ай-Мергечи», «Салам» деп чөрчөктөри «Алтай баатырлар» деп бичиктерде кепке базылып чыкты. Же А. Г. Калкинниг ончо кай чөрчөктөрнниг эн жааны, эн артыгы — «Маадай-Кара». Ол 1973 јылда Москвада «Наука» деп издательстводо алтай ла орус тилдерле чыккан.

Алтай эпостыг ла кайчы Калкинниг база бир јаан сүүнчизи — «Алтай-Буучай». Бу чөрчөк Калкинниг варианты аайынча «Бастырателексийлик литература» деп 50 томду сериянын баштапкы томында

чыккан. (Бу бичиктинг 1—2 томдорында телекейлик эпостың эң артык произведениелери чыгары темдектелген). Айдарда, А. Г. Калкинниң «Алтай-Буучай» деп чөрчөгү баштапкы томдо чыкканы жангыс та алтай эпостың бийик кемин эмес, је анайда ок кайчы Калкинниң де ус болгонын керелейт. Анайып орус тилле чыккан «Алтай-Буучай» телекейлик эпический поэзиянын эң артыктарынын тоозына кирген.

А. Г. Калкинниң кайлаганы жангыс ла радио ажыра ла театрлардын, клубтардын сценаларында жангыланып турган эмес. «Маадай-Қара» чөрчөгүниң үзүги 1960 жылда Алма-Ата городто, 1972 жылда Москвада «Мелодия» деп Бастырассоюзный фирмада пластинкаларга бичилген. Кайчынын кайы топшуурдын күүзиле кожо бистинг де, өскө дө ороондорго кейле таркап барганы биске жаан сүүнчи экелип јат.

А. Г. Калкинниң кайы Улан-Удэде, Ленинградта, Москвада, Новосибирскте, Барнаулда, Горно-Алтайскта улус сурекей сонуркап уккан. Кайчы албатыла, јаш үйеле тегин ле күндерде јолугып, куучындажып, кайлап турган эмес. Ол анайда ок Москвага јүрүп, СССР-дин 50 жылдыгына учурлаган концертте кайлаган. Онын үнин учуныйлар — профессор Н. А. Баскаков, академик Н. М. Дружинин ле өскөслөри де сурекей бийик баалап, оны эрјинеге түндегендер.

Алексей Григорьевичке бежен јаш, је ол эмди де јинт көгүс-бүдүмдү, баатырдыј күчтү. Онын кай чөрчөгүниң төртөннөн ажыра, је олордын жарымызы ла бичилип, бир канчазы кепке базылып чыккан. Ады чыккан кайчы арткан чөрчөгүниң биске карамы јоктон айдп берерине иженер керек.

ИИИТТЕРДИН ҮНИ

М. Бочиев

КУЛАДЫГА

Боро жааштар таралып,
Боочыларды ажыра
Кыраларга урулып
Келип жадар жажыча.
Сологылар солынып,
Сойокторго сайылган,
Соок кеберин тартынып,
Туулар туман жабынган
Карагол өзөк бажында
Кайжамчылу жерим бар,
Кандый да күч тужында
Карыкпайтан жоным бар.

Күн кырларды ажыра
Күлүмзиреп жажынат,
Күрөргөн туулар бажына
Күмүш тагдак чагылат
Көк аяска көмүлүп,
Ай эжинет, эжинет,

Ай жаркыны Алтайга
Жажына урулар,
Айдын түндө тууларга
Жылдыстар тамчылаар.
Кем де мөңгүн чалыкта
Мендебей базар,
Телекейди баштап ла
Сүүнчилү кайкаар.
Сонуржаган көстөри
Жарык-жарык болор,

Ай тууларды, ак сууларды
Ажыра куулар уча берген,
Ак салжынды жалбырадып,

Күмүш бури урулып,
Куулгазыңду күс келзе,
Күзүңги уни угулып,
Бала тужым эбелзе,
Жүрегимди сыстадып,
Жериме барар күн келер,
Туштажуны сакыдып.
Бороргон, жүртым көрүнер...
Эртеңги келер жолдорды
Экиделтип өдөрмө,
«Куладының уулы» — деп,
Куучыркап мен жүрерим

* * *

Күски жерге урулып,
Бүр эжилет, эжилет
Шыгырап калган аралда
Шымыранат кайыңаш, —
Шыралу кыштың алдында
Көбркий арты жылагаш

Жаш кижинин жүреги
Ырысла толор.
Жаңгыс ла ачу сөстөр
Жүрекке корон болбозың,
Жаңгыс ла ару көстөр
Кийик отло толбозың.
Ол түшта Алтайга
Ай чалыны урулар,
Айдын түндө тууларга
Жылдыстар тамчылаар.

Алтай жерге кыш келген.
Кайжамчык жакшы өйлөр болгон —
Телекей жараш көрүнгөн,

Көгүске омок өктөм толгон,
Жолдорго жылдыс төгүлгөн...
Же кар карарган, кар карыган —

Ой база ла өдүп калган,
Та нени, нени сакыгам —
Мен жагыс ла иөрүп арткам.

Кос чыладар ыраактан
Көбү жааштар келгилеер,
Сакыбаган жанымаг
Санаалар сеге экелер,
Сала берген бйлөрдн
Сананып, уур тынарын.

Күүнниг жеткен көөркийдинг
Көберин эске аларын,
Жабынчыла тадырап,
Жылу жааштар өткүлеер,
Эки көстөн табырап,
Ачу жаштар өлтүреер.

КӨӨРКИЙИМЕ

Көзнөгиме салкын согуп,
Токулдатса,
Кушукчулду кожог адып,
Комудазы,
Жалагдарга күн чыгып,
Карды кайылтса,
Жажыл ундү күүк эдип,
Алтай жаранза,
Сананарым мөз сени.
Эниргеери тандактар
Эриксе,

Эрикчелдү санаалар
Көбүрзе,
Көзнөгиме кайыгаш
Энгилзе,
Эрке жараш кеберинг
Эбелзе,
Санааркаарым мен сеге,
Салдым салкын ыйлагай —
Ол тегин ыйлаш,
Сакылталу сүүжиле
Бу жүрүм жараш!

Ж. Белеков

ИИТ МАЛЧЫНЫН СУРАГЫ

Айланып, жериме жастар келгилейт,
Ай-күндн мактап, күүктер эткилейт.
Арыган койчылар кожонун чөйнитип,
Аттар үстинен Алтайны көргүлейт.
Же мен туйка куругул, куругул,
Жолдын учында жагыскан турадым.
Оожо талага баргылап жаткан
Өктөм ииттердн үйдежет тууларым

Нениг учун? — деп те санапбай,
Жагыс ла сурак мени түйметти:
Айтсагар, айтсагар, айтсагар, улустар,
Алтайлар жарыкта канча мунг эди?!
Айланып, жериме жастар келгилеер,
Ай-күндн мактап, күүктер эткилеер.
Же эртен алтайлап кемдер кожондоор,
Алтайдыг магыи кемдер көдүрер?!

ЭСКЕ АЛ МЕНИ, КӨӨРКИЙИМ

Кар алдынан көк таман
Калтыражып жайканза,
Жас келгенин күүктер

Жалагдарга жарлаза,
Көөркийим, эске ал мени.
Кызылгаттыг энирлер

Кыр бажына отурза,
Амыр жаткан сындарга
Ай жаркыны төгүлзе,
Көбөркийим, эске ал мени.

Туман түшкөн туулардаг
Турна куштар ыраза,
Болужы жок жалбырак
Бүрдөн үзе соктырза,
Көбөркийим, эске ал мени.

Агаш-тлшты аралап,
Алтай жерге кыш келзе,
Амыр жок телекей
Ак ла карга бүркөлзө,
Көбөркийим, эске ал мени.

Жаш баланы кабайда
Янгар салып жайказанг,
Жүрүмдеги сүүнчии

Жүрегигзе оңдозонг,
Көбөркийим, эске ал мени

Ыраак, ыраак жерлердег
Ылтам келбей мен турзам,
Алаңзылу санаалар
Ач-амырым тоскурза,
Көбөркийим, эске ал мени

Күн чалыган жүрүмдөг
Качан-бирде ыразам,
Кара чачыг кажайып,
Карыкчалга бастырзам,
Көбөркийим, эске ал мени

Окпөбөрп, сен кезикте
Откөн бди санаизап,
Жүрүмдеги сүүшти
Жажына! — деп жартазам,
Көбөркийим, эске ал мени!

КУСКИДЕ

Туминду күрөг күс
Турган «Чечек бульварда»
Жагыскөң бас жүргөм,
Кунугып туйкадаг...

Санааркаган аясту
Сары бүрлөр жайканат.
Суулантыган асфальтка
Сур жалбырак жашымат

Кечеге жаштардаг
Кезим жолдор жалтырпайт
Табыланган каргаидар
Такта сайын отурат.

Сүүшкендер де токунап,
Учугушпай баскылайт
Байла, откөн бу жады
Туйка самангылайт

Жагыс ла балдарга
Кайдаг анда токунал.
Түүнү сууда тепери
Балдарга чек кайкал.

Санааркаган аясту
Сары бүрлөр жайканат.
Жирмезинчи сары күс
Устимде айланат

АЛАМАЛАР

Жаламанның садында
Аламалар быжып,
Чала серүүн салкынга
Бүрлерден түжет.
Же жуукта ла чечектү
Алама агаш турган

Оңчолыча бй кемдү,
Байла, берилген...
Тышкары сыгын ай.
Түжүм жуунадылган,
Эчикей, соогынай.
Байла, күс жууктаган...

ОЧЕРКТЕР ЛЕ КУУЧЫНДАР

У. Садыков

УНДЫЛБАС ТУРУМНИНГ ЖОЛЫ

(Очерк)

Май айдың баштапкы күндөрү болгон. Эгирде ле эмештег кыр-мактап кар жаап, эртен тура көс кылбыгар айас күн чалыган. Мен Табаганның боочызын бери ажып, Урсул ичине тўжеле, туку алдынан бери амадаганым айынча, Жолодогы совхозтын ады-чуузы жайылган койчызы Елена Ивановна Упаевага жолугуп, куучында жар деп санап-дым. Елена Ивановна жаңыс ла койчы болуп ады-чуузы Алтайга жайылган эмес, Ада-Төрбөлис учун Улу жуу башталардан ала он беш жылдың туркунына колхозтын председатели болуп, бойының ат-перелү ижи учун 1946 жылда СССР-дин Верховный Советинин депутатына тудулып, бу ок жылда Иштин Кызыл Маанызы орденле, 1975 жылда дезде Башкаруның эң бийик кайралы — Лениннин орденле, база көп медальдарла кайралдаткан кижи. Же кижинин магы жаңыс ла алган кайралдарының тоозында эмес, элден ле озо оның албаты-жонның кереги учун бүдүргөн ижинде, жүргөн жүрүмүндө болуп жат Елена Ивановнаның жүрүмде өткөн жолы узун да, тем алгадый жозокту да.

Жеримнен атанар алдында Елена Ивановнаның турлузы кайда не деп сураарымда, оны билетен улус, «Урсул ичинде, жолго жуук» — дешкендер. Же Урсул ичи узун да, элбек те. Оның кажы тужында болгонун билбес кижи таппазы жолду. Анайдарда, өзөк ичянде баштапкы ла турлуда бир кижи койлорго өлгөн жайып турганын көрүп, ого жууктап келе-ле, сурадым:

- Елена Ивановна Упаеваның турлузын слер билереер бе?
- Төмөн жайгыда уйлар саап турган ферманы билетен бедигер?
- Билбей э.

— Бот оның одожындагы боомды өдүп барзагар, жолдың сол жагындагы кобыда болор — деп, жолуккан кижи жартады.

Боомды өдүп, сол жагында элбек өзөк жаар барган жол жаларда, оноор мантаттыс. Көк жарамас, бу өзөктө көс жедерден бери бир де турлу көрүнбейт. Анча-мынча барала, алаң кайкап, ары-бери айкашып турзабыс, туку өзөктө бир кижи өлгөнүн чеденинде иштенип туру. Урсул ичинин жайа салган кебистий түс жалаңдарында автомашина

туйуктангадый оро-жуука бар эмес, иштенип турган кижиге чүрчө лө жө дөп келдис.

Бийик эмес сынду, каткак бөдүмдү, чала сооксымак чырайлу уу кижи өлөңди эбири туткан чеденин бузулган агаштарын өрө салып олорды чичкечек эмикле тагып турды. Лажы жаанай берген өрөкөн жагыскаан иштенип турганын көрөлө, болужар деп бастым. Эзен-амырды угушкан ла кийинде арбанды:

— Мында бир үч же де деген эрлер мал кабыргылап жат. Шилемирлер малдарын чек көрбөс, анаар ла бош салгылап ийер. Быжы өлөң бар эмес, бу арык-торык кураан койлорго кымакайлап берип турган өлөңгүмди бош ло үрей жидиргиледи. Столмолоп туткан эмес, тоң жерге жүк ле көс жандап эди койгон чеденди мал не этсин, антарала кире берип жат.

Менин баштап ла соок чырайлу деп көргөним өрөкөннүн жылкычыларга кородогону болуптыр. Ады-жолун сураарга эп-жоксытып, куучын эрмегинин аайыла бодоштыра санаанам, менин бедреп жүргөн кижим бу болгодый. Онон аланзып турала, туку качан болгон бир учурал санаама кирди.

Ол тушта мен «Алтайдын чолмону» газетте иштеп тургам. Журналист кижинин жүрбөс-барбас жери бар эмес, Шебалин аймакта Мыйту журтта жүрөле, эниргери Чуйдын жолынын жаказында автомашини тодуп турзам, үстинег төмөн сүт ак өндү «Волга» сундуртып келет. Нөдөн не маат жок деп сананала, колымды өрө көдүрүп ийзем, түргөн келип жаткан автомашини тормозтору чыкырап, жаным токтой тушти. Кандый килегкей санаалу улус бараткан болотон деп, «Волганын» көзүнөгүнө карап көрөм, рульды таныш эмес алтай кижи тудуп отуру.

— Калак, өрөкөн, отурап жер бар болзо, мени городко жетире апарзагаар — дезем, шофер эрмек айткалакта, коштой отурган уу кижи айтты:

— Акча төлбөйтсн болзогор, апарбай а.

— А, көк жарамас, тегин кайдан болотон эди, канча да болзо төлбөрүм — деп, айдылган эрмек коқыр болгонун сезип, омок айттым.

Кийин жанында эжикти ачала, кирип барзам, ончозы алтай улус болуптыр. Эрмек-куучын көндүгип, барып жаткан керектин аайы уксам, бала качырып, кудага бараткан улус эмтир. Ол жылдарда бойында автомашиналу улус бар эмес, шоферло коштой отурган кижи Елена Ивановна Ушаева болгону жартала берди. Кайырлыктын колхозына канча жыл председател болгон, ады-чуузы элбөдө жарлу Ушаева деп кижи бар деп угуп жүргөм, же бойын көргөбөгүм. Олор «Волга» дө садып алганын уккам.

Мынайып, Елена Ивановнага баштап ла жолугала, оныла кожо кудага да турушкан эдим. Онон бери удап калган, эмди танышпай да турганым жолду.

Бузулган чеден тудулган кийинде айылга барып чай ичеер деп кычырды.

Елена Ивановна казан-айагын азып, бойынын ижининг једимдери, байлык ченемели керегинде табылу эремегин баштап ийди.

«Кой ижине 13-чи жыл иштеп јадым. Койлорым улай ла чыгым-эш јок јакшы туруп јат. Планидарымды да ажыра бүдүредим. Сыйлар да көп алгам.

Менин кожо иштеп турган нөкөрлөрүм: бирүзи Бнтешова Зоя, үч-төрт жыл кожо иштеп јадыс. Бойымнын уулым бар, ол база койчы. Өткөн жылда бис койлорысты 99 процентке корулап, база планга үзеери көп түк табыштырганымс.

Эмди тогус жүске шыдар кой бар, күстен бери чыгым-эш јок турула, күчи де семис. Биске жаантайын ла ылганы-оогош кураандар беретен, быжыл да андый кураандар азырап жадыс. Олүм де болбойт. Мал кижининг ле коомойнаг өлүп јат. Эмдиги өйдө ветеринарний ишчилер де тын, эм де јеткил. Кичеемели ле јакшы болзо, мал өлбөй, јакшы турар деп, мен бойымнын ижининг ченемелининг көрүп жүрем.

Оног өткөн жылдагы күйгек, быжылгы кышта азыралдан, одордон тутак-једикпестер керегинде куучындап, баштаган куучынын оног ары шондуктирди: «Бис өлгөннөг, аш азыралдан көп коромјы этпей жадыс. Кой бажына жылына одус килограмм өлгө, он килограмм кирези аш јидиредис. Мынча кире азырал не болотон эди, онынг учун конлордын кабырузын, кичеежин ле тыгыдар керек».

Көзнөк өткүре сылап турган јаскы салкыннын өткүн үнни тындап, одоштой турган коју чибилерле бүркелген арканы төмөн боромтыгып түжүп келеткен карды көрүп айтты: «Эмди, јас келгенде, мынай келбайсын. Күнүн ле кубулып, куулгазындап јадар. Онынг учун малды кандый күнде кайда кабыратанын јакшы билер керек. Мынлай күнде арык немелерди акка апарала, айландырып кабырза, өзөк-буурын салкын өткүрө согуп ийер ише. Анайдарда, ыжык јер бедре-бегенче болбос.

Јайдыг изү күндеринде оморды база акка кабырып, кадырбас керек. Түгн кыска болор. Изү күндерде арка јерлерге кабырып, улам ла сугарып турар керек.

Койдын кабырузында кандый да чүм јок неме деп, оны анаар ла айдап ийеле, оног кере түжиле агаштыг көлөткөзине тебееледип јатгыратаны эш немеге јарабас. Малды күнүн сайын кичееп, оны кандый күнде кайда, канай кабыраын чокум өткүрзе, күчин де жылытпас, продуктивносты да бийик болор».

Елена Ивановна — байлык ченемелдү койчы. Онынг ижининг ченемелинде јозок алгадый једимдер көп.

Ол јаштаг ала иштеп, кандый ла ишке эрте темиккен. Јирмезин.

чи жылдарда комсомолго кирип, алтай албатынын культуразын көдүрери учун көп иштер өткүргөн.

Общественный иштерде эрчимдүү турушканы учун оны 1932 жылда областьтын төс городындагы советско-партийный школго үрениргенин ийгендер. Бу школды божодоло, ол Новосибирскте пропагандисттердин курсына барып жүргөн.

Одузычы жылдар. Орооныс социализмнин элбек жолына кирип баштапкы бешжылдык пландарды бүдүрер эрчимдүү ишке көдүрүлгөн. Бу жылдарда жинт коммунист Елена Ивановна төрөл «Жаңы-Жол» колхозынын экономиказын, культуразын көдүрер турумкай иште. Одузычы ла төртөнүнчи жылдардагы иш, жадын-жүрүм керегинде ол мынайда куучындаган:

«Мен 1932 жылда, «Жаңы-Жол» колхоз төзсөлөрдө, ондо иштегем. Баштап полевод, оной председателдин заместители болгом. Жуу баштала берерде, колхозтыг председателине туткандар. Ол өйдө иштеерге коркушту күч болгон. Түн-түш иштегенис. Иш бүдүрер чыдалду улуста жок, ончо ло үй улус ла бала-барка, келиндер. Жалтанбас та болгоныс — эмдик малдарды тудала, салдага сугуп, жаңы жерлер сүрүп туратаныс.

Мынайып иштеп, бис жуу ойинде бастыра пландарысты ажыра бүдүрүп туратаныс: эттинг, сүттинг, түктинг, жымыртканыг, брыззанын, өлгөнниг де планын үзе ажыра бүдүрөтенис.

Менин мынай иштеп жүрген жүрүмимди партия бир де жастыра көрбөгөн. Кийинде, 1946 жылда, жуу тушта колхоз ончо пландарын жылдын сайын ажыра бүдүргөн деп, Иштинг Кызыл Маанызы орденге кайралдан, Совет жаңыстыг эн бийик органына — СССР-дин Верховный Советинин депутатына туткандар».

Елена Ивановна мынай иштеп жүрген жүрүмимди партия бир де жастыра көрбөгөн деп жолду айтты. Бистинг орооныстыг Конституциязы аайынча, «Иш — кижинин агару кереги, магы ла ат-перези». Албатынын кереги учун ак-чек иштеген кижини качан да болзо тоомжыда ла макта.

Елена Ивановна башкарган «Жаңы-Жол» колхоз жуунын жылдарында улай ла озочыл болуп, крайдын ла областьтын күндүлүү досколорына бичилип туратан. Эмди жуунын жылдарында чыккан областной ла краевой газеттерди ачып көрзөгөр, фронтко планга үзеери көп продукция табыштырган озочыл хозяйстволордын тоозында Ондой аймактан «Жаңы-Жол» колхоз болор.

Елена Ивановна жуунын кийиндеги де жылдарда башкараачы иштерде иштеп, көп жакшынак керектер эткен.

«Жуу токтогон кийинде колхозыстыг экономиказын, культуринын өзүмн бийиктедер деп элбек строительный иштер өткүргенис. Малга көп чеден-кажаан, журтта улус жадар туралар, магазин, электростан

ция тутканьс, телефон экелип тургусканыс. Пилорама садып алып, агаш жарып; көп строительный иштер эткенис.

Жууныг кийинде жедикпес-тутактар көп лө болгон эмей база, жадын-жүрүм де күч. Ончо ло иштерди атла эдер, трактор, автомашина жок, нени де этсе, колдыг күчин салар керек болгон. Бежеиничи жылдарда колхозко автомашиналар, тракторлор, журтхозмашиналар садып алганыс. Бис 5—6 автомобильдү болуп, жеңил де жорукту автомашиналу боло бергенис. Колхозыс тыг жаранып барган болгон. Оног 1957 жылда совхозко кожуганыс.

Совхозко киреле, мен үч жылдан ажыра управляющий болгом. Бу да иште жакшы иштегем. Продукцияныг иштеп алар баазын жабызаткан ла пландарды бүдүргөн учун сый акча да алып туратаныс» — деп, өрөкөн уур өйлөрдөги жүрүм керегинде куучыныг божотты.

Кичеенип иштезе, кандый ла иш жедимдү бүдүп, кижиге тоомжы, ырыс экелип жат. Оны Елена Ивановна жакшы билер. Оныг учун ол мен жажыма жамылу иште тургам деп чынааркабай, 1964 жылда совхозтыг парткомына мени койчыныг ижине ийгер деп заявление берген. Жолодогы совхозтыг парткомы бу турумкай ишчининг амадузын, оныг иш бүдүрер аргазын жакшы ондоп, сурагына жөпсинген. Оног ло бери Елена Ивановна улай ла кой ижинде.

1970 жылда жажы жедип, пенсионер де болуп калган болзо, эмдиге иштегенче. Бу түгенип жаткан бешжылдыктыг пландарын ончо көргүзүлөр аайынча төрт жылга бүдүрүп, Лениннин ордениле кайралдаткан.

Ол коммунистический иштинг мергендүчизи, шеф-таскадаачы жаш-скурумди жангыс ла иш бүдүрерине эмес, бойы ошкош жакшынак жүрүм жүрерине үредерге амадайт. Эмдиги жашөскүримди ишке, жүрүмге таскадары жанынан сүрекей жылу ла учурлу шүүлтелер айткан:

«Эмдиги жашөскүримниг жүрүми бистинг жүрүмнөг башка. Үредүзи де бийик — ончозы он класс божоткон. Жаштаг ла үренип, мал-аш азырап темикпеген, үредүге жайылып калган балдар. Олорды озодог бери иштеп койгон улус үредип-темиктирер керек. Кезик балдардыг мал-ашка иштээр күүн бар, жангыс ла таскадузы жок. Оныг учун олорды бистий — ишке таскап калган жаан улус үредер керек деп сананадым.

Бистинг Жоло журтта комплексный ферма төзөгилеп алган, ондо жашөскүрим иштеп жат. Олорго болужып, иштинг аайы-төбөин жартап айдып берзе, эзеннен ары тагынаг жазап иштей бербей.

Эмдиги жашөскүримниг кезиктери аракыга жайылат, олорды бу түбектен айрырга бистинг баштамы партийный организация эп-арганы, ийде-күчти табар деп сананадым.

Бистинг жуу жылдарда канча өйгө шыралаган шыраны эмдиги балдар көргөн эмес, оны жуундарда, туштажуларда айдып берзе, жакшы болор эди деп сананадым».

Елена Ивановна — мынайып жаантайын жангыс ла бойынын эмес, өскө улустын, элдин-жоннын текши керегин сапанып жүрер кижин. Онын ундылбас, жакшынак жүрүмүнүн жолу бойынын төрөл журтунун ла албатызынын керегиле, олардын ичкери өзүмге, келер жаркынду бйгө амадаган амадузыла чике колбулу. Онын учун бу жакшынак жүрүм жүрген, жаан керектер эткен өрөкөндү албаты качан да ундыбай жүрет. Быыл Жоло журттын ишкүчиле жаткандары журт Советтин депу таттарын тударда Елена Ивановна Упаева база көстөлгөн. Ол жолду да, жозокту да. Елена Ивановна — бастыра жүрүминде общественный керектерде эрчимдү туружун келген кижин. Бу да бүдүмжини ол акчек бүдүрер.

Конст. Козлов

ЭКИНЧИ ЈУРУМ АЛЫНГАНЫ

(Очерк)

Боро өңдү ээн чөл Түштүк жанында төөнүн өркөштөриндий кырлар карарат. Кырлардын баштары сол жанында кыскалым өңдү, он жанында десе анда-мында жаткан мөңкү кардан ла тоштоу улам чоокырланып көрүнөт. Бу кырлардын эн бийиги — Ирбис-Туу.

Кырлардын арсайышкан баштары өткүрө күнчыгыштан күннин баштапкы чокторы жалтырап келгенде, өзөктө чаңкыр бозом турат, кырдын баштарындагы кар десе жүзүн өңлө күйүп, Николай Рерихтин Тибетте жураган журуктарына түгөй боло берет.

Арып-чылаган күн бадышта отура бергенде, өзөк ичи кап-кара өңдү килең доскодый көрүнөт. Байла, шак онын учун кем де Чуйдын чөлин килең жалбак таш деп адаган.

Мында машинала да журуктаарга жол керек жок: көлөсөлөрдүн алдында кайда ла болзо соок салкынга ныкталай соктырып салган сай таш жадат. Айса болзо, мында чындап та тобрак жок, жангыс ла гаш ла кумак болор бо?

Бир мун тогус жүс беш жылда Алтайды шиндеген жарлу учунылардын бирүзи — профессор Сапожников Кош-Агаштан Монголия жаар атанып жадала, дневнигинде мынайда бичиген: «Канча-канча километрлерге жүк ле суйук такыр өлгөн өзүп жаткан кумакту ээн чөл жайылган. Чөлдү эбире түндүктө көгөрүп көрүнүп, түштүктө агарып жаткан үзүк жок сындар. Бу чөлдин түштүк жанында мөңкү карлу ла тошту Чуйдын тайгазы. Кош-Агаш теңистин кеминен бир мун жети жүс бсжен метр кирези бийикте туруп жат. Онын климады кату, анайдар-

да, мында јер ижи керегинде куучын болор арга јок. Кезикте мында баштапкы көк өлөң майдын учында көрүнүп келет»

Јылдар жылыжып өткөн. Чуйдын кату-кабыр чөли јаан кубулталар эдип, мындагы јуртап јаткан телениттерге ырысту јүрүм бергедий баатырды сапып јаткандый болгон.

Чуйдын чөли — ээн јер эмес. Каа-јаа ойбоктордо көлдөр јалтырайт. Өзөктөрлө Чуй суу агып јат. Түс јерле аккан ончо суулар чылап, Чуй мендебей, табыланып агат. Ол мынан ташту капчалдар, бозого ташту јерлер јаар барбай, мындагы јерлерди сугарып, бу кургак чөлдү јажыл өлөңдү јаландар эдип саларга тургандый.

Бу чөлдө јакшы өлөң чыгатын болзо деп, мындагы улус узактан бери сананган. Јакшы өлөң өскөн тушта малды кыштын кату өйинде канайда аргадап алары керегинде санааркаш та јок болор эди.

Јылкылар, сарлыктар, төөлөр кыжыла одордо јука карды чапчып, отоп јүргүлейт. Койлор база јайы-кыжы одордо. А кураандар? Бийиги эки мун метрге шыдар јерде кураанды кой эдип алатаны сүрөкей күч.

Је койу өлөңдү јалаң керегинде улустын санаганы бүдер кирези јок болгон. Узак ойгө ол јанынан бир де иш өткүрилбеген.

Јарлу советский писатель Афанасий Лазаревич Коптелов бир катап Горно-Алтайска келип јүрөле, мындыј илбүлү учурал керегинде куучындаган.

1943 јылда бистин областька бичиичи Мариэтта Шагинянда кожо келип јүргөн болтыр. Бу керек јайгыда болгон. Кош-Агашта Мариэтта Сергеевна элден ле озо өлөң чабын канайда өдүп јатканы керегинде сураган. Аймактын башкараачылары ого айдышкан:

— Бис өлөң этпей јадыс. Бисте өлөң өспөй јат.

— Андый болзо, оны өскүрер керек — деп, Мариэтта Шагиняна айткан.

— Мында өлөң өскүрер арга јок.

— Јердин үстинде совет улузы эдип болбос кандый да иш јогын билер болбойор — деп, писатель үй кизи јай бербей турган.

— Та, бисте өлөң керегинде куучын качан да болбойтон.

— Айса слер ненин учун мында өлөң өспөс деп айдып јадыгар?

— Бистин мал јаантайын одордо кыштап јат. Быыл да кыштап чыга берер — деп, јербойынын ишчилери айдышкан.

— Слер мал ижинде ада-өбөкөлөрдүн озогы эп-аргаларын ла саптудунуп јадыгар — деп, Шагиняна көмөлөгөн аайлу айткан. — Өлөң үрөндөп өскүрерин түргөндөткер. Культурный, интенсивный хозяйствоны өлөң јокко өскүрүп болбозын билип алыгар.

Оныла куучындажып турган улус ийиндерин кызынган.

— Бистин јер жарымдай ээн чөл ине... Ылгы таш. Не де өспөй јат.

— Ол күч иш ине...

— А бу слер «күч» ле дейле, колды бош салып, не отурган улус?!

— деп, Мариэтта Сергеевна атыланып чыккан. — Жалку улуста не де өспөзү жарт. Керекти жүректе отту баштаза... Көрзөбөр: Курайда жерди суактап, өлгөн өскүрүп жадылар...

— Курай бистинг жердий бийик эмес. Анда тыт агаш та өзүп жат. Бисте десе түндүктө өзөтөп кенже кайың да жок.

— Эң ле учурлузы суу. Слерде десе суу бар — деп, Мариэтта Сергеевна тартыжып ла турган. — Профессор Сапожников керегинде уккан бедигер? Алтай жерин сүрекей жакшы билетен ол кижинени бичигени санаарга кирет пе?..

Аймактын башкараачылары удур-тедир көрүштилер: жок, олар Сапожниковло таныш эмес, онын бери келип те жүргени керегинде укпагандар. Шагнияң десе 1912 жылда Томскто кепке базылып чыккан «Пути по русскому Алтаю» деп справочникти ачып, керектү страницаны таап алган.

— Профессор нени бичигенин угаар. «Кош-Агаштан кунчыгыш жаар жирме беристе кире жерде Лүстыт — Чуйдын башталган жеринин бирүзи». Лүстыт — ол лүс тыт дегени эмес пе? Оног ары угаар. «Мында жажыл бүрлү тыттар, өлөг».

— Анда кандый да тыттар жок!

— Кезин жоголтып салганаар ба?

— Анда тыттар качан да жок болгон болбогой...

— А слер бу ады жарлу учуный төгүн неме бичиген деп бодоп туругар ба?

— Айса болзо, ол каргандардын сөзиненг бичиген.. Чөрчөк азилу неме болбой.

Сөсблааштын божоор кирези жок, бу улустын шүүлтезин кубулар арга жок эмтир деп билип, Мариэтта Сергеевна бичикти жаап ийеле, мен партиянын обкомына телефон согорым деген.

Чуйдын чөлин жарандыар иш 1966 жылга жетире өткүрилбеген деп айдар керек. 1966 жылда десе СССР-дин 50 жылдыгынын адыла адалган колхозто экче-экче жерлерде кыра тартып, аш үрендеери башталган. 1968 жылда сула үрендеген он гектар жердин кажызынаг ла 50 центнердег зеленка жуунадып алган. Онызы Чуйдын чөлинде жер сүрүп, азырал сөкүрүн алар арга барын жарт көргүскен.

Бу жуукта мен ченемел көргүзөр Горно-Алтайский журтхозяйствений станциянын директорынын наука жанынаг заместителине — Николай Михайлович Шуверовко жолуккам.

— Бистинг төс темабыс — Горно-Алтайский автономный областынын ар-бүткен зоналарына келиштире азыралды көптөдөрининг ле онын чындынын жарандыарынын төзөлгөлөрүн ле эп-аргаларын чокумдап жартаары — деп, нөкөр Шуверов куучындаган. — Бу иш жедимдү өдөт деерге жараар. Чуйдын чөлинде жер ижин өткүрер арга жок деп, профессор Сапожниковтын алтан жыл мынанг озо айтканы жастыра... Бис азы-

ралга көпжылдык өлөңдөр өскүрери жанынан көп ченемелдер өткүргенис. Бу иш озо баштап СССР-дин 50 жылдыгынын адыла адалган колхозто өткүрилген, оног «40 лет Октября» колхозко көчүрилген. Бу колхозто эмди 5 гектар жерде жаантайын иштеер стационарный участок бар, анда жүзүн-жүүр бүдүмдү биржылдык ла көлжылдык азырал культуралар өскүрер ченемел ле анайла ок жерди канайда суактаары, канча кире суу чыгымдаары, кандый удобренияи канча киредег кожорун билип алары жанынан иштер өткүрилип жат. Мында өткүрилген ченемелдин једимдерин производство тузаланары башталган. Эмди мында биржылдык өлөң үрөндөгөн јер эки муң гектарга једип жат. Онызы беш јыл мынан озо болгонинан төртөн катапка көп.

Чуйдын чөлинин аялгазында жаңысжылдык культуралардын тужүми недег камаанду? Эленг ле озо суудан ла азотный удобрешедег. Станциянын ученылары канча кире суу божодып суактаары ла канча, кандый удобрение кожоры керегинде чокум шүүлтөсөлөр берген.

Бис не де өспөс, ээн деп көрүнип турган Чуйдын чөли экинчи жүрүмин баштап алганын көрүп јадыс. Малчылар азыраган малына керектү өлөң өскүрери керегинде качаннан бери амадаганына јединип турганын бис көрүп јадыс.

...«40 лет Октября» колхозтыг төс јурты. Школдын јанында Курайдын талдары өзүп јат, туралардын јанында бийик-бийик теректер мөңүн јалбырактарын шылырадып тургулайт.

Колхозтын јуртынын јанында бу јуукта сугарган чыкту јер. Мында јанмыр жаадырар эки машина иштеп туру. Онын бирүзи зеленкага үрөндөгөн суланын кыразын сугарып јат, экинчизи десе јерлик өлөңди сугарып јат.

Чуйдын жаказында, бийиги 1900 метр јерде, үрөңчиктердин иштеер ле амыраар лагери бар. Мында иштеп ле амырап јаткан үрөңчиктерди үрөдүчи Кокур Константинович Чаганакөв башкарып јат. Урөңчиктер зеленкага өскүрип турган 200 гектар суланы ла биржылдык өлөңдөрдө кичееп өскүрип турулар.

Өзүмдер түргөн өссин деп, балдар оморды арыктардан сугарып јадылар. Бу ишке оморды колхозтыг суакчызы Ойрот Джаткамбаев үрөдүн туру. Балдар агып јаткан соок суунын шоркураганын угуп, јакшынак јажыл өзүмдер өзүп келген јерди көрүп, сүрекеј јилбиркеп ле кичеенип иштегилеп тургандарын көрөргө дө јакшы.

Кайда да ыраак эмес турна куркулдайт, өлөң чабар машинанын табыжынан чочыган өртөк учуп чыкты. Турналар мында бу јууктан ла бери ујалаар болгон. Алдында мында ујалап туратан агуналар, улус јерди суактай берерде, кырлар јаар ырбай бергендер, омордын ордына десе чыкту јерде уја тартатан турналар келген.

Өлөң чабатан машиналар эчній-деечий барып јат, оморды ээчиде чаап салган өлөң јажыл торкодый јайылып артат.

Уўрлۇ турналар учуп чыгала, ёлённин жууйла, обоолоп салган жер жаар учкулай берди: анда жер чыкту, эзенде ёлён якшы чыксын деп, колхозчылар ол жерлерди тыгыда сугарып салгандар.

Кейде чапкан ёлённин жараш жыды жытанат. Турналардын табыжы табынча жылыып калды. Жагыс ла ёлён салкынга ээлип, шуулап турганы ла жууктап клееткен ёлён чабар машиналардын таркыраганы угулат.

Михаил Соколов

ЯКШЫ БОЛЗЫН, УРЕДУЧИМ!

(Куучын)

Шебалин журтта жаткан пенсионер Анна Михайловна Чучуковага учурулап турум.

Менин школым Эне-Чаргыда. Бу үч Чаргылардын ортозында эн ле байлык агашту, күс ойинде баырашкан обоолорлу сүрекей кеен жалаңдарлу эн ле жаан ёзёктё мен ёскём.

Туку ол жанында, күнчыгышта, менин школым туруп жат. Ол деременин сырангай ла талортозында Чаргы суунын жарады дёён түшкен эдектү болчок тённин үстинде. Онын бийик кирнестезинен бистин бастыра журтысты корүп отурарга кандый якшы! Журтыстын жылдын ла жаанап, жаранып ёскёнин корёргё сүреен сүүнчилү.

А бу ла тённин той балкашту ла ачу баргаалу жүзинде жуунын кийиндеги кату ёйлёрдё менин жер турам болгон. Мынаг школго жетире жүгүрерге алтан-жетен алтамнаг көп эмес. Энем ёдүгимди жажырып салганда, мен мызылдашкан көбү кардын үстиле жүгүрүп-жүгүрүп, чүрче ле школго једип келетем. Жылу көмёлёктин үстинде, карган таадак чылап отургамда, балдар мени торт ло карлагаштый айлангылап, электеп, кызыл будымнан чымчыл, жүзүн-жүүрлежер ине. «Эмеш жылызын ол. Ого беришпегер» — деп, шулмус нёкёрим Баташ жанымнан айрылбай туар.

— Сен бүгүн энегинен катап ла жажынып келдин бе? — деп, Баташ сурады.

— Эйе, уул. Ёдүгимди бедреп, кайдаг да таппадым. Оны энем ишке кожо апарган болбой.

— Же канайдар, чыбыктаг озо жылын ла.

Эмди мен энемниг байагы кезедүзин сананып отурум: «Сен, Чөй-гөнөк, база катап школ деп тенеерер болзог, жардыг жалбырап күйерин ундыба. Ол кичинек карындаштарыңды чарчадып койдыг. Уктыг ба?» «Жок, жок, эне, мен чөрчөк кычырып отурамын» — деп, кабайды жайкап, сары бажын өрө өңдөйтүп, турарга албаданып турган уулчакты меке-леп, ойто ло жаш жүрегим эрикчелдү артып калдым.

Ох, тен балдар ла жайкап, торт божобозым мен. Үредүчим бу шы-радаг не айрып албайт не? Туйук карануй бу жер турада тегине ле кыйналатаны кандый күч! «Ак-жарыкта жайым үредүге качан чыккайм не?!» — деп ыйлап та отуратам. Жагыс ла бистинг кичинек көзнөгис ал-дыла суу аларга брааткан кандый бир үй кижн кадалгак төңди өрө ти-зелери тыркыражып чыгала, сырагай ла бозогого коштой көнөктөрүн тургузала, эжигисти ачып, бисти аыктап, күлүмзиренип ийер. Оног көнөктөри арай ла толукка табарбай өдөр болзо, көзнөкти бөктөп, ка-рануулап ийер.

Мен бойымды Чейне деп кызычакка да тундеп турарым. Алдында Жаан-Чаргыда жамылу болгон тойтык бутту Казачевтин айлында ол кыс, мен ле чилеп, кабайдан айрылбайтан эди. Же Казачиха бу кысты, бай-ла, энезинен жайнап сурап алган болгодый — онызын билбезим.

Энем үйде жок тужында бу ла армакчыдан жайымдаларга меге не де эмес. Үредүчим мени биле-ер. Жүреги меге сыстап, жүзи күндий жарып, «Кир ле, балам» деери жарт. Мен, бала кабайдан жыгылбазын деп, оны бөслө орой буулап салдым. Жаанына дезе сүт экелерим дейле, школго жүгүрдим Эжикти араайынан ачып, жүзимди көргүзип, бозогоны алтагалагымда ла «хи-хи, ба-таа, бала» деп, баштак уулчактар мака-зырап каткырыжат.

— Кем анда? — деп, үредүчининг үни угулды.

— Бистинг таныш айылчы келди — деп, балдар жиркирежет.

— Же канайдар сени, балам. Келип отур ла. Кижн болорго бис экү-ге күч ле база. Кийнинде көргөй сени.

Же урок дучыпа жеткелекте, эжик кенейте кыырап, энем коо чыбык-ту кирип келди.

Класса сан башка тымык. Бастыра кара көстөр энемди кайкап көргилейт. Балдардын жүректери бу сйдө соой бергендий.

— Энегди не мекедегн, а? Ол бала буунып бараткан, айрыдым. Көгөрө талып калган, жүк ле тынду жадыры. Кече өдүк жок качкан. Жош-кыннын жошкыны бу. Кемге өчөшкөй, же...?

— Слер, жаан кижн, жүк класска чыбыкту келбезеер кайдар, Учар! Уулчак бурулу эмес ине, былар. Ол үренчик. Онын яслянын жаанагы болор аргазы жок, өрөкөн. Ясла керегинде колхозтыг жаандарыла кезем эрмектежер керек. Энелер, карын, меге болужур учурлу. Слер үренер күүндү үренчикти мениг колымнан айрып, көзимче ле чыбыкла кезедип

жадыгар. Ол беш күн келер, жети күн көрүңбес. Эмди ол балдарга качан жедижер? Же сананып көрзөгөр дө.

Жаагында жаан кара мендү, күрөң сүүри жүстү үредүчи бу бйдө чырайы кату турган. Мен үредүчимле оморкоп, сүүнчилү көрүп отурдым.

Энем удурга нени де айтпады. Кату айдылган ол сөстөрдниң агару чыныи энем билип те турган болзо, же укпаачы, соксоо кижги болуп, мени класстаг айдап чыкты.

— Чөйгөнөктинг алдына Чучукова чөгөдөзүн. Мен ле мүргүбезим. Ме, бу сего үредү, — корондой. чыбык сыылап, бажыма табарат. — Кем баалу, а? Јаш карындаштарын ба айса үредүчинг бе?

Мен бүгүни күннең ала школго барбас болуп, сөзимди чыбыктын алдына бергенимди билбей де калтырым. Јок, энем саг ла башка, туткакту, кату кижги.

Алдында бу жерде јаткан Чөйгөнөк деген бир өрөкөн жерде чаазын ла јатса, оны ажыра баспай, капшай ла кычырарга јилбиркейтен. А мениң јилбүүм бичик јууйтаны болгон. Айылдардын јанында чачылып јаткан бичиктерди јууп экелгемде, энем: «Бу Чөйгөнөгөөр энезин үредерге јүрү бе айса неге умзанып, бор-ботко јууп јүрет» — деер. Онон ло улам энем мени Чөйгөнөк деп адап алган.

Бистинг жаңыс көзнөктү јер турабыстан деремнени көрөр арга јок. Энем ишке барарда, мен тонди өрө өнөлөп, деремнениң түс эдегине чыгып келеле, туралардын толугынаң энем бүгүн кайда иштеп јүргенин ајыктап туратам. Энем алмардын эжигинде эмтир. Қанайдар? Энем күнүн ле школдын јанында иштезе, мен јер турадаң да чыкпай, кабайдын јанында ла туратам ба? Валдар бир урокты үренип койгон. Эмди тышкары. Меге дезе ойноорго до бош јок.

Экинчи урок башталгалакта, мен учканча школ јаар јүгүрдим. Ойынага түймеген балдардын ортозынаң өдүп, класка кирдим. Уредүчим иштенип отурды.

— Не болды, балам?

— Энем иште.

— Катап ла јажытту келген бе? Энең келгелекте, мен сего айлыга уроктор берейин. Ойнодо ончозын мениң айлыма экелип көргүзеринг. Бис эку блаажып-тартыжып та болзо, үренир эп-сүмени табарыс ла, балам. Мен сени көргөмдө, торт ло ичим ачыт. Қанайдаын, канайдаын! Тен бастыра јүрегимди де, канымды да кысқанбас эдим. Жаңыс ла сени бу класка јайым үредип алатан болзом! Сен бистинг айылга күнүн ле келип јүр.

Урок башталарда, школдон чыгар күүним јок. Ару, жарык класста сүүнип отурдым. Же школдын жаан эжиги кызырап, энем көрүнди.

— Қандай јүректү бала болгон, улустар? Мен ижимди эдетем бе айса сени каруулдап отуратам ба? Же көрзөгөр дө, Анна, ол бала кабайданг јыгылган, жерде жадыры.

Je үредүчим мындый жайналганду үнди угуп, нени де айтпайт. Балдарды үредетен бе айса улустың жүрүминиг комудалын угатан ба?

Бүгүн энем кандый да жакшы күүндү эмтир. Энем, байла, бойының жастыраларын санап, жүреги меге сыстап, чыбыктаарын да ундыган болгодый.

— Кара-Таш жаар бүгүн ле көчөрс. Такааларды мекеле, капшай жуулгылазын, тудуп жуунадар керек.

Мен кайкан турдым:

— Кандый түрген көчүш башталган? Капшай ла капшай. Школдон үренип чыккалагымда, мен не баратам, эне?

— Ээ, сенин школын Чаргыдаң көчө берет деп не? Капшай болуш, балам — деп, энем та неге де сүйүп айдат.

Je энемнен нени аларын. Энеме сүйүңчлү. Меге эрикчелдү.

— Колхозтын такаа фермазын ол азыгы турлуда баштаар деп, жаандар жөп чыгарган. Олор, байла, эп-сүмезин таап, жаратып шүүшкилеген болбайсын — деп, энем төзөлип жаткан бу фермага сүйнет. Энемин көзине Ойбоктын ээн кобызында толо ак такаалар жүргени көрүнөт ошкош. Бистин жер турабыска коштой жылу потлушта быжыл курагы такаалар кыштаган. Айла, бистин колхозыс элбек, бай жерлү болгон учун, жуунын кийиндеги уур жылдарда мал-ажын өскүрерге тун-түш чырмайган ла эди. Je колхозымның сок ло жаңыс пөтүги — кызыл боро пөтүк бар болгон. Кышкы тун кире ле берзе, оның өткүн үни биске амыр бербейтен. Кандайлар оны, кожондогой ло. Кандый да мал башчылу өзөтөн жаңду. «Жаңыс боро пөтүгимди жаман көрбөгөр» — деп, энем адаанын алатан. Кичинек ферманын күйге суркураган-мызылдаган башчызы ачу-ачу кышкыларда, школдон айрылганымды сезип кордойло, оның кежирин былча тудуп ийдим. Je меге ачынган пөтүк очин алып, эски чамчамды жара тебеле, жарды төмөн омок кедендеп баратты. Төнгинин алдында өскө такааларла «ко-ко-коо» деп кокурлажат. Чүмдү хесен канадын жерге жаба сүйрөтөп, айылдаш такааларды олжолоорго жүгүрет ле жүгүрет.

— Je-е, не турун, Чөйгөнөк? — деген кыйгы угулды.

Энемниң саң башка кылыгын мен жаратпай, чаптык угала, боро пөтүгин тударга арыйла, талдыра соктым.

— А, баш ла бо-ол, колхозтын жаңыс пөтүгин жыга сокса-алт, соксалт бу бичикчи Чөйгөнөк! — деген кыйгы төң үстинен шыгырайт. — Кандый да болзо, куш та бол, ол малдын бажын сен не кинчектедиң?

Кайырчакта такаалар сыгылыжып, согушкылайт. Көлөсөлөр ары-бери жайканып сыгырыжат. Боро пөтүк ачу кыйгырат. Карындажым чөрчөктөп, та нени де сурайт. Бу түймеендү ле эрикчелдү көчүшле оромды өрө жорттым. Энемин ле менин санааларыс эки башка да болзо, Je Чаргының чанкыр бажы дөбн араайынаң көчүп барадырыс.

Энем жайдын күндеринде күнүң ле план ла план деп, чалканчактардын ортозыла шылырада чебер алтап, жымырткалар көрүп жүрет. Тайганын эдегинде бу ээн кобыда жайым такааларды шонкорлор бирден шоктоп шыркалаар болды. Батаазын, көөркийлердин шырказын канай көрөйүн! «Жымырткалаарга арыбайтан керсү сары такаам ине сен» — деп, такаанын шыркалу тас көксин энем сыймап отурат.

— Сенин көстөрүң, балам, эш ле кереги жок бичикте. Жаңыс ла бичикти чөккөбөй, катап-катап кычырадыг не. Кайттын сен, энене килеп болушпас? — деп, энем ачурканат.

Торолгон такааларды Ойбоктын жажыл жыш чалканчактарынын ла баргааларынын ортозынан таппазын да. Та кажы баргаанын ортозындагы жымыртканы кем билер оны.

Энемле экү жымырткаларды канайып ла кичееп каруулдаганыста, жаан план бүтпес болды. «Төзөлип жаткан жаңы ферманы өлү аштын коозозы канайып өгжидер?» — деп, энем күнүң ле айдатан. Энемнин планынан чөккөйлө, менин балыктап турарым улалды. Тетрадь ла карандаштарымды чамчанын алдына жажырада, Тонтык сазына күнүң ле санаам омок келер болдым. Бу элбек Тонтык мени куулгазынду тымык кеен жайгы күүниле эркеледип, санааларымды жалтырап аккан ару суулары кожонгала олжолоп аппарат ошкош.

Турналар жайлаган апагаш туманду эртен турагы кеен өлөңдө чалыны мызылдаган, чаал оок кайыңдарлу бу жараш жеримде сүүнчилү журанып баштадым. Же менин журугымда Эне-Чаргынын терең көгүстү жайым өзөгінде кеберкек өзүми бойынын жайылыжыла, ак-жарыкта ырысту жүзиле оморкоп, сүүнип жатканы жок. Менин өскөн жеримнин жаражы билдирбейт те, мөңүн энгирлү тууларым ла кабайдый өзөктөрүм журукта өгжүбөй, эрикчелдү көрүнөт. «Бойсым ары Шыралалаба» — деп, энем де айтты ине. Чөккөмжиткү журуктарымды төнөзөктин ортозы дөөн көмө базып та салгамда, же эртенгизинде жаңы тагдакту күнде мени катап ла санааларым амыратпайт. Бойсын ары. Жайалтазы жок жүректин жаантайын не түймедер.

Бир күн балыктап жүреримде, энемнин үни ортолыкка чөйө угулып келди:

— Бага жаңы ла мында жаандар болгон — деп, энем ары-бери базып, туткуланып турды. — План бүдүрбөй, жымырткаларды жыдыдып жадын дегенер. Эх, сөзинин корондузын!

— А бу такааларды сыга да тутсан, план бүдер эмес — деп чыдашпай салала, удурлаштым.

— Мен өзөк барадырым. Балдардын акказы келер ой жеткен. Эртен келерим. Балдарды коркытпа.

Кичинек сары башту балдар энезин түжине ле эччикпей кетеп, конфет, сахар сакуп, энемнин жолында ойногылап, сүүнчилү жүргилейт. Кызыл тыттардын ортозыла өткөн жаан кара жолды төмөн олор энезин уткыырга ыраак-ыраак жүгүришип, бозом энирге жетире сакуган.

Элбек Тонтыкта тандактын кубаккай жаркыны өчүп калды. Чаргы үстинде жаңы чыккан ак жылдыс суркурайт. Бу ла тымык өзөктө бистин айылдын ыраак эмес жол жанында азыгы сөөктөр бар болгон.

— Ака-а, анда көрмөс! Көстөри суркурап жат — деп, карындажым, жүзи куугарып, сабарыла көргүзөт.

— Чын ла, от күйет, экем.

Кызыл энирлерде сөөктөрдө одычак суркураганын мен качан да көрбөгөм.

— А сен көрмөсти билерин бе?

Карындажым бажын жайкап, көстөрин тазырайтат. Коркып сонуркаган баланы токунадарга тынзынзам да, бойымнын да куйка бажым жимирейт.

— Жок, слер экү тегине ле коркыбагар. Мен чүрче ле барып, көрөйин, не ол андый. Айылдан көргүлөп отургылаар, жү бе?

— Жок, слер барбазаар...

— Мен караңуу түнде деремнен жангамда, жолымда жаңыс ла чыккандар шылыражып туратан эди, экем. Көрмөсти билбес болзон, темей ле не оптонодын? — дейле, мен энирги жымжак өлөңдөрдн араайынан кыймыктадып, сөөктөргө ичкерледим. Кайа көрзөм, эжиги ачык айылдан отын жаркынында эки баш мени айкагылайт. Коркымчылу, жүрегим барынбайт! Кайкамчылу тымыкты сүрекей түргөн өдөр керек. Энирлерде мындый ак одычактар меестерде күйетенин мен билерим. Ле бүгүнгн энирдеги чилеп, мындый от качан да көрүнбеген эди. Коркымчылу да болзо, канча бар чыйрак капшуунумла жүрегимди кюкидип, өлөңдөрдн шылырада жүгүрдим. Бу өйдө көксиме чын ла жеңил боло берди, кандый ла коркуш өлөңдөрдн ортозында артып калгандый билдирет. Кара кресттерди өдөлө, ол суркураган немеге эгчейдим. Менин кичинек сабарымча ла кайкамчылу жылдыскурт тыттын тазылында конуп, чинмерилү жараш чололоры мызылдажат. Ле ойто мендебей, балдарды санандым. Кайра эмди катап жүгүрзөм, олор коркыыр.

Карын, энем жапып келди. Түүнчегин аяк салгышка чачып, нени де айтпай, ачу ышты тарый-тарый буркурадып таңкылайт. Бу кылыгы тегин ле эмес. Энем та кемге де ачынып калтыр. От тырсылдап, араайынан күйбүрөп күйет. Карындаштарым кара көстөрн типилдешип, чечилбеген түрбекке ле энезине чала эретиген, серемжилү көргүлөйт.

— Анда жаңыс ла чай, балдар. Тату курсак жок. Бастыра бар акчамды колхозко бердим.

— Не бергенсер? — деп, мен ондобой сурадым.

— Жымырткалар садып алала, планга киришсин деп табыштырдым, балдар. Меге чугулданбагар.

Јүзи эрикчелдү, арып калган энем эмди уччукпай, чайлап отурды. Энезин сақып, уйкузыла күрешкен балдар чөрчөктөжип турала, тымый берди.

«Балдардын акказын казна слерге тегин ле чыгарбаган ине. Колхозтыг канча жылга бүтпеген планын толтырарга акчагар једер бе, эне?» — деп айдарга санапала, токтодым. Энеминин јаан керегине киришпезе, ол амыр. Андый акчаны энеменен планла коркыдып, кем де айрыбас. Энем бойы ла ажындыра јалурып јүрген кижин ине.

— Јолой бүгүн јүрүмимди санандым. Адаг эзен јүрген болзо, јадын-јүрүмистин эп-аргазын өмдөлөжип баштаар эдис. Слердин ле учун шырапал јүрбей база — деп, энем табылу эрмектенет. «Је жаңыс ла бис эмезис» деп, мен ичимде адазы жок мендий ле уулчактарды санандым.

Энем качан да мындый комудалын меге айтпай јүретен эди. Уй улуска өткөнип, энем сыгандарга кээбр салдыратан. Күски јаландагы станда келиндер карган сыганныг сөстөринин илме-тармазына алдырып, ыраак канду талалардан келген уч толукту письмо кычыргандый сүүнгилейтен. «О, Мария, сен ырысту келинек эмтиринг, көбркийгим. Темей ле бойыгди кунуктырып, јүрегинди кыйнабазан, кызым. Бу сок жаңыс уулчагынын адазы, је тен-тен бүгүн-эртен ле, бот-бот ло эжигинди ачып јат. Ээ, кандый ырысту сен, Мариям». Карган сыганныг белгезине иженген келиндер јенил санаалу јүргүлейтен. Ак-јарыкта жок кижининг салымыла энелерди мекелеерге сыганга јакшы, та кандый...

Энем тегерик тунүкти та пениг де учун ајыктап, деремисинг солупдарын меге куучындайт:

— Сени школынгаг чыгарып койгон, балам. Эмди экү торбоктор кабырарыс. Такааларды ойто деремне дөбн көчүрип јат. Кушфермандаг айрылганыма быян болзын.

— А мени кем?.. Уредүчим бе? — деп, мен бүтпей, јүрегим сыстап турганыма өкпөбрп, чыданыкпай турадым.

— Јо-ок, сельсебет чыгарган. Уредүзи коомой, ойиндо өткүрген күндер учун... Анна Михайловнаг сен учун арай ла ылабай јүрү. «Кандый да күчке келишсе, мен үренчигимди түнгей ле үредин алар аргам бар. Кайран, үренчигим!» деп килеп отурды.

— Айдарда, мени үредүчим не айрып албаган?

— Билбезим, балам.

— Сельсебет тыг ла шүүштилер, а? Олордын менде бир де кере...

ги жок. Уредучим бойы билер — деп, сөстөриме карылып, туктурылып, отко одыннан салып турдым.

— Кем жо-ок, балам, алдырбас. Уредүчинин жүрүмин жүрерге сеге албан келген эмес. Кол ло салып билетен болзон, болотон ол.

— Кандай жакшы. Энелү-уулду жүк ле колдорун салып билер. Айдарда, слер сельсебеттин шүүлтезине база жөмөшкөн сөстү эмтиреер. Мени торбоктор ло кабыртарга.

— Калак, ол сельсебедине сөс тө айтпадым. Же, не кородоор. Карындаштарын да качылар болгой ло. Сенин учун олар үренгей ле. Мал кабырар күүнин жок болзо, ак малды кем кичеетен? Качылар ба? Ачынба, балам. Энеге, сенен өскө, кем болужатан? Мал-ажыс өссө, колхозыс байып, жадын-жүрүмис энжип, өрө чыгар.

Мен энеме удур качан да кату сөс айткалагым. Бурулу да тушта, жастыралары да жок өйдө энемнин алдына унчукпайтам. Же бу күнде мен кемнен де жалтанбагадыйым. Энемди сөстөрлө туйуктагадыйым. Чыгарган болзо, чыгаргай ла, эмди не туйуксынар? Уредүлү де бол, түйгей ле иштеер керек.

«Кайда да тузам жок болзо, кату өйдө канайып жадарыс?» — деп, туниле уйуктабай санандым.

* * *

Күс. Тонтыктын күрен-сары сазынан турналар түймежип учкылайт. Тенериде бийик-бийик суркурак булуттар жангылап бараткан турналарды үйдежет. Меге кандый да кунукчылду. Күски Чаргынын кубакай-кызыл тууларын ашкан турналар санааларымды та не түймедет болбогой? «Мен мында не жангыскан? Балдар туку качан школдо. Жангыс ла мен үренбей, бу тымык өзөктө артканым ла эмди бу болбайдар?» — деп сананып, турлууста жабынчы жок эски турама көрдим. Жок, меге мында күч! Уредүчимнин сөстөрү мени школ жаар жайнап кычырат ошкош. Адымнын тискинин жайым салып, тайга колтугынан мангаттым. Жангыс ла кан-жеереннин алдына тазылдарлу күски жол жызырайт. Канатту жеереннин бу мангына эзин шуулап, жүрегимди там ла сүүндирет. Манта ла, адым. Орой до болзо, школго жедедим.

— Э-э не, болды? Адын бүдүрилбези-ин! — деп, биске айылдаш келин кыйгырат.

Же бисти кандый да ийде-күч токтодып болбос! Адым куски өзөктин салкынындый кара жолдын тозынын көдүрүп, шунгуп, каны изиген. Бистин турлудан чыккан жолдо төндөр дө, састу кечүлөр де жок. Жангыс ла ашту кыралар ла обоолорлу элбек жалаңдар, жалаңдар...

НАҒЫЛЫК КҮРЕЕДЕ

Сырбай Мауленов, казах поэт.

* * *

Менде жети уулым бар,
Жети сүмер амырым қорулайт.
Менде жети чөл бар,
Жети тенери үстінде жайылат.

Жети жерим ыйлаар — мен ыйлазам,
Жети тенерим оодылар — мен жығызам.
Жети көстөр қунағар — ыразам,
Жети жүрек қарығар — ол қалзам.

Же өлүм сұлтери өт барар,
«Олбос салымду!» — деп айт қалар.

Жети жүрек соғултын кем тоқтодор?
Жети көстинг жарығын кем бчүрер?

ТӨРӨЛ ЖЕРИНДИ АҒЫХТА

Кезикте ыраак жерлер қычығар,
Аиадуунг анаар апарар...
Қыш аңда қачан да болбойтон,
Жылу жанмырлар ойнойтон.

Аида элбек суулар, талайлар,
Жажына жажыл торко ағаштар.
Же төрөл жерининг жаражыи,
Баазын сеге кем айдар?

Төрөл жеринди ойто ағыхта —
Қырлар сакыйт — тенериге чығарын.
Қуски садтын серүүнинде амыра,
Тонбос суудан тоқунап ичерин!

Жирик сенин жаагындый кып-кызыл,
Туулар сеге тайанып тургандый.
Жаныгла жыгырап аккан суучак,
Сенин үлгерин жагарлап аккачдый.

АЛТАЙДЫҢ КЫРЛАРЫНДА

Жажыл бүрлү кайран кайындар
Жалаңда тургылайт, сүүнедим
Шанкылары араай шылырал,
Айтканын жүрегимле сезедим.
Көк көлдөр — Алтайдын көстөри,
Көнкөрилген теңерини аяктайт.
Учуп чыккан кайыр кырлары
Улуркап курчай тургулайт.
Түдүскөк баштарына оролып,
Түнди сакып анда амырайт.
Же оного ак сүмер,

ак куудый.

Таңла кожо жаркынду кажайат!
Алтай — чөрчөктөгү баатырдый,
Алтын кебин кийинген саянат.
Ак чычтары жардына жайылып,
Ак туманла араай танкылайт.

ТУШТАШ КЕРЕГИНДЕ ЖАҢАР

Россия — ол көп көлдөр,
Ак тосту коо кайындар,
Кырларда бийик агаштар,
Кыйгылу учкан салкындар.
Россия — келер күндерис,
Сүүнген ырысту күүндерис.
Пушкин чилеп, сени сүүтенис,
Сенин учу жууда блгөнис!
Ракета, оды чөйиллип,
Көк теңериге шун барза,
Ак сагалду өрбкөн
Көбөрм көрүп отурат.
Кереп ойто түшкенде,

Геройлор оного чыгып жат,
Казахтын чөли оморды
Катап ла эрке кучактайт!
Чөлистин уулы Чокан
Магын көдүргөн, Россия!
Абайдын өлбөс кожоңы
Сенде артты, Россия.
Казахтын чөлине сен келзег,
Кырлар, чөлдөр ажыра,
Карындаштый уткыырыс,
Кайраи сени Россия.
Алатау солоңы чечетин,
Алма-Ата аяс теңеризин,

Талгар жаркындү мөңкүзүн
Сыйлаарыс сеге, Россия!
Бистинг жалакай кылыгыс
Учы жок элбек чөлисте,

Улгеристе, айткан сөзисте,
Аскан күндүлү казаныста,
Эеиндежип сунган колыста!

Моисей Баинов, хакас поэт.

АЛТАЙГА АЛКЫЖЫМ

Ада-бббкө сөзүңде байлалган
Алтайдыг сыныч мен эмди ажадым,
Амадаган жүректинг акту жагарын
Ак мөңкүлөр алдына саладым

Жер аякта Алтын-Көлинг
Жебрен чактардаг жалтырап чайпалгал.
Жылымдар койнында жалакай көксинг
Аргымак көзиндий суркурап танылган.

Жүстер жылдардыг ойгор сөзин
Жүткүүлдү күүлеринген угуп сезедим,
Жүрүмдик тангдардыг көк түдүни
Жүрегим тыгыскып, сонуржап ичедим.

Алкаган сеин айлаткыш поэттер,
Магыңды улалтар келер үйелер,
Мен де хакас үнимди кожодым.
Менин де сеге карындаш кожоягым!

Аргымак көзиндий ыраактан сурлаган
Алкыжым, Алтай, абакай жеринге,
Кем-суубыстыг* сологы тангдарын
Кеелү кур эдип курчайын белинге.

Жаскы көктөрдинг көзин көргүзүш,
Жажына күүктеринг жанкылдап ла эдер.
Ачузын-сүүнчизин бир эдип, бңригип,
Алтай ла хакас айрылбай жүрер!

* Кем — хакастап Енисейдинг ады.

БАЛДАРГА

Иван Шинжин

МЕРГЕН ЛЕ ОНЫҢ НӨКӨРЛӨРИ

(Куучындар)

Мергенning беш жажы кочкор айда кирген. Ол жука ак чырайлу, күргүл-сары чачту жалакай уулчак.

Мергенде сары киске бар. Киске Мергенning кичинек. Ол Мергенди сүйүп жат. Уулчак уйуктап жатса, кискечек койнына келип жадып алар. Эмесе уйку бербей ойноор. Сабарларды тырмап, тажып, тиштеп турар. Бу тушта Мерген ойгоно берер.

Кискечекти айылдаш кижилер берген.

— Апарып, азырап ал. Жакшы киске болор — деген. Мерген кискечекти экелерде, энези суу изидип, оны самындап жунган.

— Кирлүү бе? — деп, Мерген билбеген.

— Кискечек жунунып билбес. Оны бис жунар учурлу — деп, энези айткан. Улүш кискечек печкениning үстине отурала, түргөн кургай берген.

Бир күн туште ажангылап отурган. Кискечек сүдин ичеле, көзүнөктин алдында содойо отурды. Ол кезикте жамакайларын жаланат.

— Эне, ада, көрзөөр дө. Кискечек жүзин жунуп жат. Ол эмди чыдап калган ба, а? — деп, Мерген сурады.

Ол отурган жеринин өрө турды. Кискечектин жанына базып келди. Кискечек жүзин жунбай, токтой берди.

— Жүзи ару да болзо, түңей ле түктүү — деп, Мерген кайкады.

Ада-энези каткырышты:

— Бастыра бойы түктүү де, жүзи де андый болбой.

Мерген кискечекти сыймап эркеледет. Кискечек «кр-кр» деп тумчу-гыла үнденет. Кенетийин Мерген кыйгырган айасту айтты:

— Эне, көрзөөр дө, бистинг кискечек карып калган! Сагалы өзүп калтыр.

Мергенning ада-энези бой-бойына көрүшти. Онон адазы бууры талганча каткырды.

— Кискечек энезининг чыгарда сагалду. Сагал жок чыкса, ол чычкан да тудуп, жип болбос — деп, энези айтты.

Ол күнning ада Мерген улуска айдып жүрди:

— Бисте сагалду кискечек бар. Бойы жунунып билер.

АКЧАНЫҢ СЫЙЫ

Акча — Мергенning нөкөрлөрининг бирүзи. Ол баштапкы класста үренген. Онын сыны эмеш узун, үни чичке. Кезикте ачынып калза, балдарла ойнобос, жагыскан жүрер. Же балдарга да, улуска да каршузы жок. Ол жаантайын Мергенле кожо ойноорын сүүр. Мергенге качан да тынзынбас, Мерген ого база андый. Эптү-јөптү жүргилеер.

Кызыл-күрен чырайлу, быыраш кара чачту уулчак улай ла Мерген эште. Не дезе, Мергенде жүзүн-јүүр ойындар бар. Же олор анчадала сары кискечекле ойноорын сүүр. Кискечек дезе арыырын билбес. Ойноп ло јадар.

Кискечектин куйругын бөстинг бөниле буулап ийзе, ол оны тудар деп, айланар ла айланар. Учында јада берер.

— Көр, Мерген, көр, кискечек бөблдөнип јат — деп, Акча тын сүүнер.

— Бистинг кiske артист болор — деп, Мергени айдар. Онын да учун Акча айлына келзе, энезине айдар эмтир:

— Мерген эште артист кiske бар. Биске база андый кiske керек.

Акча эмеш келтир тилдү. Анчадала «р» букваны адап болбос. Бойу шулмус, чыйрак уулчак.

— Мерген айылда ба? — деп, једип ле келген турар.

Јок дезен, катап ла сураар:

— Ол кайда барган?

Кайда барганын айдып берзен, бедреп, жүре ле берер.

Мергенning чыккан күни болды. Мергенning энези көп жылымзу калаштар быжырган. Уулчактар ла кызычактар чайлап баштаган. Олор сүттү чай ичип, жүзүн-јүүр тату курсактар јип отурган. Ончолоры Мергенге сый экелгилеген. Бирүзи ойынчык машина, экинчизи самолёт, үчинчизи эринле ойноор чурана сыйлаган.

Акча сый жок келген. Ол ажанып отурала, кенетийин кийинип, айылдаг чыгара жүгүрген. Јаан удабай ойто келген. Онын колында болчок кара күчүк болды.

— Мерген, сени чыккан күнигле уткып турум. Сый эдип бу күчүк ти ал. Же бу сый тирү. Ойто јана берердег маат жок.

Чын да, ол ло күн Акчаныг тирү сыйы — күчүк ойто јана берген. Мерген аларга барарда, Акча айткан:

— Чыккан күниг бдүп калган. Онын учун күчүк јанып келген.

— Сен меге сыйлап бердинг не.

— Јанып келгенде, мен канайып ийейин — деп, Акча айтты.

— Сениг нидинде уят жок — деп, Мерген айтты. — Сый болуп барала, ойто јанып ийгем.

ТАНЫШ

Мергеннинг база бир нөкөри — Таныш. Ол сап-сары чачту, чанкыр көстү уулчак. Эң жуук нөкөр. Орус та болзо, алтай тилди жакшы ондоп турар.

Оны ненин учун Таныш деп адаган? Керек мындай болгон эмтир. Мергеннинг адазы Таныш. Таныш деп билижер эмесе жуук кижини айдып жат.

Бир канча жылдар мынан озо Таныш орус айылдажына келген. Олордо жаш бала болгон. Ада-энези ого ат адаарга, алтай улус чылап, улус жууган. Жуулган улус көп ат адагандар. Учунда жаш баланын адазы айткан:

— Менин уулымнын ады Таныш болзын. Таныш Сергеевич. Сүрекей жакшы. Жарап жат. Сенин адыңга адап жадым, ачынба, Таныш.

— Мен не ачынарым. Карын, сүүнип отурум — деп, Мергеннинг адазы ол тушта айткан болгон.

Анайып орус уулчак Таныш деп атту болуп калганы ол.

Онон бери көп ой өттү. Таныш эмди экинчи класста.

МЕРГЕННИНГ ЈЕДИКПЕЗИ

Мергеннинг айылда отурар күүни жок. Тудуш ла ойнойын деер. Ол жанынан ада-энези канча кире адылбаган. Же Мерген түнөй ле тышкары, балдарла кожо.

— Мерген, кирип ажан — деп, ажанар өйдө энези кыйгырып турар.

— Түргөн бас. Курсак сооп барадыры.

Кезикте Мерген ажанар өйдөң озо келер. Келеле, казан-айакты карап, энезиңе:

— Мен ажанарга турум — деер.

Энези уулына курсақты уруп, айдар:

— Сен ажанар өйдө кел. Курсакты өйинде жиир керек. Ол тушта сынын өзөр. Күчтү де болорун. Ойинде ажанбазан, арык, уян кижилу болуп өзөрүн. Кемге керектү кижилу болорун? Кемге де эмес.

— Энеме, адама керектү — деп, Мерген айдар.

Мерген ажанып отурза, энези оны көрүп отурар. Онон айдар:

— Мерген, көр ол Акчаны. Эди-каны толо. Сыны да узун. Балтырлары кату, жоон. Көстөри курч. Не десе, жакшы ажанып жат. Ойинде уйуктап жат. Көрдин бе, кандый? А сен андый эмес.

— Эне, ол менин једикпезим бе? — деп, Мерген сурайт.

— Мен бодозом, сүрекей жаан једикпес — деп, энези каруузын јандырат.

окжаанын огы андый эмес. Онын кадалар учына резинка кийдирип салгандар. Тийзе, кайра чарчалып жадар. Балдар ойнозо, көс-бажына кадалбазын деп эткен окжаанын огы андый. Оны Мерген жакшы биллип алды.

Мерген түжине ле нөкөрлөриле кожо. Ончолоры окжаала аткан. Тегин ле, сан өрб. Окжаанын огы бийик учуп чыгар. Бажы төмөн болуп, учуп түжер.

Онон Мерген жагыскан ойногон. Бойып баатырга түней, чеденди тууга бодоп, ажыра аткан. Адала, ойто барып онын таап алар. Ол керек десе бозуны анга бодоп аткан. Бозу жыгылбаган. Не жыгылзып, тын аткан эмес. Ок тийерде, тыртас эткен бойынча туура мантай берген.

Атка минзе не деп? Адазы атка миңдирде, Мерген тыг сүүнген. Окжаазын база ла ала койгон. Тенгери жар аткан. Ок булутка жеделе түшкен деп билдирген. Эх, чөрчөктөги баатыр чылап, булутты жара адарга сананган. Бот улус окжаанын онын жазап эткен болзо. Ол тушта Мергенге не болзын. Чын жара адар эди. Ончо жер жарый берер. Жок, Мерген баатыр эмес. Ол тегин ле уулчак.

Эңирде, уйуктаар алдында, Мерген айткан:

— Эне, октын учы курч башту болор керек. Эткен улус жастырган.

Түн там ла карангуйлап келди. Мерген окжаазын эжиктин жаагына илип, уйуктаарга жадып ийди.

БИР КӨРЗӨН

Мерген де, айылдаш та уулчактар жүзүн-жүүр ойындар ойноп жат. Бир көрзөн, жагыныжып ойноор. Бир көрзөн, агаш мылтык эткилеп жадар. Толуктан толукка жүгүришип, «трр-тррр-трр» дешип, «адыжып» жаткылаар. База бир көрзөн, велоспедтү мантаткылап, тал-табышту жүргилеер.

Бир жуулатан жери — кумак. Чын, кумакты оок балдар ойнозын деп экелип төккөн. Мерген, Акча, Таныш деген уулчактар эмди чыдап калган. Ле олоп түней ле анда.

Мерген кумактан жол эдерин сүүр. Кезик жерде күр тудар. Таптагайлардан. Онон ол жолло желим машиналарыла мантаткылаар.

— Уү-ү-ү — деп, Мерген машиназын күүлөдер.

— Уу-у-у — деп, Акча машиназын мантадар.

— Оо-оу-оу — деп, Таныш ойноп турар.

Бир көрзөн, Мерген уйдын кажыктарын жылкылар эдип ойноп жат. Мал чылап, киштеп турар.

Акча десе чибинин чочогойлорын койлор эдип ойноор.

— Ма-а, мя-мя — деп маарап жадар.

Таныштыг койлоры — тыттардын чочогойлоры. Кезикте эчкилер эдип ойноор. «Ме-ме-мее» деп маарап турар...

Биригип алала ойнозо, кандый сүүнчилү. Жагыскан жүрзе — сүрекей кунукчылду.

Күлөр Тепуков

КУШТАРДЫҢ НАЛЫЗЫ ЛА ӨШТҮЗИ

Бир журтта эки уулчак журтаган. Бирүзинин ады Попуш, экинчизини — Чопош. Попуш журттын үстүги учында жаткан, Чопош десе журттын алтыгы учында жаткан.

Попуш, яс ла келзе, жалбак агаштардан куштарга уйалар эдип, агаштарга эмезе туразынын үстине илип салатан. Онын учун Попуштын айлынын жанында жаантайын ла куштар толо болотон. Попуш, кыш та келгенде, тегин отурбас уулчак. Кышкыда куштар курсакты кайдан тапсын, онын учун Попуш калаштыг оодыктарын жалбак агаштын үстине төгүп салатан.

Чопош баштак уулчак болгон. Кайда ла куштын уйазын көргөндө, оны үреп, чачып салатан. Онын учун Чопоштын айлынын жаныла куштар учарга да коркыгылайтан.

Жаскыда Попуштыг да, Чопоштын да энелери көн маала аш отургускан. Же Чопоштын маалазынан, жыду баргаадан өскө, не де өспөгөн.

Попуштыг маалазында кандый өзүм жок дейзинг. Анда кызыл жаакту помидорлор до, кат-кат тонду капуста да, чербек ичтү огурчын да, сары чачту кункузук та бар болгон.

Бир күн Попушка Чопош келди:

— Попуш, бу узун жайдын ичинде бир де катап огурчын амзап көрбөдим. Меге бир огурчын берсенг.

— Огурчын жиирге сүүп жадын, куштарла нажылажарын билбей жадын. Куштарла өштөшпөй турган болзон, олор сениг маалагдагы курт-конустарды жоголтып салар эди, сен десе эмди маала ажынан нени күүнзегенинди жип отурар эдинг — дейле, Попуш Чопошко жаан огурчын туттурды.

АРКАДАГЫ ЈАҢЫ ЈЫЛ

Балдар, мен ол тушта слердий ле кичинек болгом. Јаңы жылдын байрамынын алдында акамла кожо айлыбыска ёлка эдерге, чибн кезип аларга агаш аразына барганьс. Тизебиске јетире карга тўжўп.

жарагадый жакшы чибн бедреп, бис ыраак жүре бергенисти билбей де калганыс. Жаан карга базып болбой, арып та турган болзом, акамнаг бир де кичинек артпай турдым. Шокчыл соок тумчугымды, колымнын сабарларынын баштарын курч тиштериле тиштеп турды.

Соок то болзо, кышкыда аркада кандый жакшы! Анчадала айас күнде теңери чап-чагкыр, кей жеңил ле ару.

Жарагадый чибини таап, бис бир эмеш амырап аларга отура түштис. Же кенетийин жаныста та кемнин де ыйлаган табыжы угулды. Бистин кезерге турган чибибистин төзинде кичинек Тийингеш ыйлап отурды.

— Не болгон, Тийингеш! Не ыйладың, айса сени кем-кем жаман көрди бе? — деп, акам сураарга, ол нени де айтпай «быштагын» сыгат ла.

— Айса бис сеге кандый бир болужыс жетирерис?

— Бүгүн бистин аркада Жаңы жылдыг байрамы, мен дезе жолымнаг азып калдым — деп, Тийинг ыйлайт.

— Же, анайдарда, үчү бедреерис — деп, акам айдып, озолодо базып ийди, онын кийиннен Тийингеш, Тийингештин кийиннен мен. Же удабай анычактардын ёлка болотон жерине жедип келдис. Анычактар Тийингешти көргөн лө бойынча колдорын чабыжа бердилер. Байрам болотон жер жүзүн-жүүр агаштардын бүрлериле кееркедилеп калган эмтир. Кажы ла анычак башка-башка амаалдайлу: койонок түлкү болуп, түлкүчек — бөрү, бөрү — койонок болуп кийинип алган болуптыр.

— Же, баштайлыктар ба? — деп, төңөштин үстинде отурган Көрүгеш чичке үнле кыйгырып ийди.

— Айу жок, Айу жок! — деп, анычактар үн алышты. — Көрүк, сен бистен, байла, эн ле чыйрак. Айуга барып кел.

Же удабай Айучак ла Көрүгеш жедип келди.

— Баштайлы, баштайлы! — деп, анычактар жаныс үнле айдышты.

— Баштаар болзо, баштагайыс — деп, уйкузы жетпеген Айучак жүүн-күч жок эстеди.

Анычактар колдорынаг тудужып, кееркеде жазап салган чибини айландыра базып, кожондожо бердилер:

Бүгүн биске Жаңы жыл

Жаңы ырыс экелген.

Жаантайын бисти сүүндирген

Жакшы болзып, Эски жыл!

Кожондожып божогон кийинде, төңгөжөктин бажында отурган Көрүк: — Эмди анычактардын үлгерлерин угарыс — деп, жарлап ийди.

— Же, Тийингеш, башта!

Тийингеш анычактардын алдына чыгып келеле, та неге де элжоксынып тургандый бир канча ойгө унчукпай турала, бойынын сананып

тапкан үлгерин эске кычырып берди. Оныг кийнинег Бөрү, Бөрүчектин кийнинег кичинек Түлкү, Түлкүни эчий Койонок кычырды. Же качан Айучактын үлгер кычыратан туужы келерде, ол нени де айтпай, саг төмөн көрүп алган турды.

Чындап ла, Айуга ол тушта сүрекей уйатту болды. Үлгерлер кычырган агычактарга апагаш тон кийип алган Көрүк тату курсактар сыйлаарда, Айучак араай ыйлай берди.

— Ыйлаба, Айучак, ыйлаба. Сен эзендеги жылда куру келбес эмейинг, эг жакшы үлгер үренип аларынг! — дейле, карган Көрүк Айучакка эг тату камсет берди.

Бис та узак болгоныс, та бир ле кичинек, же күнниг ажа бергенин сеспей де калганыс. Акам ла мен түрген-түкей чибичекти кезип, айлыбыска мендеп жанып ийдис. Жанып келеле, мен слерге бу учурал керегинде куучындап берерге санандым.

СӨС УКПАС КОЙОНОК

Койонок уйкудан туруп келзе, энези печкеге от салып койгон эмтир. Тураныг ичинде жылу. Столдың үстинде маркоп ло кертип салган капуста жатты.

«Энем турага не от салган болотон?» — деп, Койонок ичинде сананып, чоокыр штан-чамчазын кийип алды. «Энем, жагыс ла кыш келзе, моркобын ла капустазын столдың үстине тургузатан» — деп сананып, Койонок көзүк жаар көрди. Чындап та, тышкары кар жаап койгон эмтир.

— Не аайлу жакшы! — деп, Койонок сүйүнгенине тыг кыйгырып ийди. — Эмди чанала ла, чанакла да жыгылаш болор эмей!

Ак кар, кебис чилеп, жерди түп-түс бүркеп койгон эмтир. Агаштар дезе уур тынгылап, кыш једип келгенине кунуккылап тургандый, баштарын ары-бери јайкап тургулады. Койоноктын ойноп туратан төнгөжин де кар бүркеп салыптыр.

— Макалу ла жыгылап ойнойтон эмтирим! Эне, мен жыгылап барайын ба? — деп, Койонок энезинег сурана берди.

— Јаш карга канайып жыгылайтан, балам? Керек дезе сениг тонынды да јетире көктөбөгөм. Јайгы боро-чоокыр тоныгла собк болор эмезе сени бүрүлер ыраактан ла танып ийер. Эртең-сонзуннан тонын белен болор. Ол тушта ойногойыг — деп, энези Койонокты токтодып салды. — Сен бүгүнче айыл сагы, мен дезе Сары-Кобыдагы эјен-эшке барып, талдың терезин сурап алайын. Ананг тату јарма азып ичерис. је бе, балам?

— Је, отургайым — деп, Койонок күүн-күч јок айтты. — Келгенчеер, сагыгайым. Јагыс слер удабагар, эне.

Койоноктың энези ак тонын кийип, талдан өрүп эткен каламазын тудунып, жүре берди.

Койонок айылда жаңыскан. Макалу... «Эмди нени эдерим — бойым-ның күүнимде. Лыгылап барайын ба айса бичиктердин журагандарын көрөйүн бе? Жок, бого отуруп неме болбос. Лынылазам, ойнозом, меге соок эмес, карын, изү ле болор».

Койонок боро-чоокыр тонын кийип, чаназын тудунала, Казай өбөөн-нинг өлөг чаап туратан јерине барды. Карда истердин көбизи коркуш. Койонок бастыра ла истерди танып, тоолоп барып јатты: «Бу ис тий-иннинг, мында дезе күртүктер бе айса торлолор бо ойногон эмтир. Бу дезе чычканның эмтир. Јарт... Кар мен уйуктап јатканчам јааган, мен уйуктап јатканчам, мында не аайлу ис кожулган! А мен бого чананың јолын саларым. Јол эдип койзом, өскө агычактардын ичи күйер ле база».

Анайда сананып, койонок чаназын кийип алды. «Ол тыттын јаны-нан ла бура соксом, јакшы болор эди» — деп айдала, тайактарыла ийдинип ийди.

Койонок анайып ойноп турала, өйдин өткөнини де билбей калды. Көрзө лө, күн ажып, энгир кирип калган эмтир. Ыраакта ач бөрүлер-дин улоганы угулып турды, карануй дезе там ла койылып баратты. Коркыганына Койонок, жүреги борт эдип, ыйлап, кыйгыра берди: «... Эң ... нем, мен мында!» Је койонокко кем де каруузын бербей турды.

Койоноктың ый-сыгыдын угуп, мөштин көндөйинен Тийинг бажын чыгарып келеле, сурады:

— Не болгон, не ыйлап туруп, Койонок, айса соокко топдын ба?

— Айылга једетен јолымды таппай калдым! — деп, каруузын бер-рип, Койонок ыйлап ла турды.

— Айлыг кайда эди?

— Уч айры мөштин јанында — деп, Койонок айдала, оног тыг ыйлай берди.

— Је, бас, мен сени јетирип койойын.

Койонок Тийингнинг кийнинен базып ийди. Анча-мынча барып, экү Койоноктың айлына једип келдилер.

— Је, бот, айлына једип келдис — деп айдала, Тийинг тыт јаар калып, жылыып калды.

Койонок үйге кирип келзе, энези жаңы ла келген эмтир. Койонок энезин көрүп, јалтанып та турза, сүүнгенине айтты:

— Макалу ла жыгыладым, эне! Керек дезе сабарларым да кый-мыктабайт.

Чындап та, Койоноктың сабарлары чек ужуп калган эмтир. Энези Койоноктың сабарларын отко жылыдып ийерде, ачу сызын не дейдин! Чыдажып албай, Койонок анаар ла ыйлап турды. Анча-мынча болбой Койонок јөдүлдөп баштады...

В. В. РАДЛОВ — АЛТАЙ ФОЛЬКЛОР УУЧЫ ЛА ШИНДЕЧИ (1837—1918)

Академик Василий Васильевич Радлов өткөн чактыг атту-чуулу орус ученый-ориенталисттеринин тоозына кирип жат. Бу ученыйдын телекейлик тюркологияда эткен ижи сүрекей жаан. 1866 жылда кепке базылып чыккан «Түрк тилдү калыктардын литературазынын бүдүмдери» деген бичигинин баштапкы томынын кире сөзи алтай фольклорго учурлалган. Анда Радлов мынайда бичийт: «Жер үстинде түрктөрдүн тилиндей элбеде таркаган тил жок. Түрк тилдү албатылар ак-жарыктын үч талазында журтайт: түндүк-күнчыгыш Африкадан ала Европанын Турциязына, аба-жышту Сибирьге ле сырагай ла Гобининг чөлине жетире».¹ «Менин ижимнинг амадузы: жууган материалдарымла түрк тилдер керегинде бистиг билеристи байгызары»² — деп, Радлов бичиген.

В. В. Радловтын билгир-айладузы элбек кижин болгон. Онызын наукалардын башка-башка бөлүктөрү — этнография, археология, фольклор аайынча бичиген иштери керелйт. Ол датчан ученый Томсенге экү жарлу Орхон экспедицияга жүрүш, жебрен түрк кереестердин жазуу бичиктерин кычырып аайлажарында турушкан. В. В. Радловтын мындай жаан учурлу иштери бар: «Сибирьдин жебрендиги» (1888—1902), «Түндүк түрк тилдердин түндөштүрү грамматикасы» (1 т., 1882), төрт томду «Түрк тилдер сөзлүгүнүн ченемели», XI жүсүлүдүктагы кыпчактардын керес литературазына, Юсуф Балагасунинин «Кутадлу билигин», анайда ок Тохтамыштын, Темир-Кутлугтын ла оног до өскө-лөрүнүн жарлыктарын көчүргөн.

Учыныйдын ады 1884 жылда элбеде жарлалган. Радлов Россия Академиязынын членине тудулып, ады жарлу востоковед-тюрколог боло берген.

Радлов наукадагы ижин мында, Алтайда, баштаган. Ол 1859 жылда Берлиннег Петербургка, оног Алтайга келип, Барнаулдыг горный училищезинде немец ле латын тилдердин үредүчизи болуп иштеген.

¹ В. В. Радлов. Джунгар чөлдөрдө лө Түштүк Сибирьде жаткан түрк укту калыктар литературазынын бүдүмдери. I бөлүк, СПб, 1886, 10 стр.

² Анда ок, 22 стр.

Барнаулда Радлов 1859 жылдан ала 1871 жылга жетире иштеп, жай өй-инде Туулу Алтайда эки катап болгон (1860—61 жж.), Күнбадыш Сибирьди, Сайанды, Казахстанды ла Киргизияны эбирип келген. Онын жоруктап жүрүп жууганы түрк тилдү калыктардын фольклорына учурдалган он томду жуунтыга кирип, «Түрк уку калыктардын литературазынын бүдүмдери...» деп адалып чыккан (1866—1907 жж.). Бу солун бичикте алтай албатынын, Сибирьдин татарларынын, кыргызтардын, таранчылардын, Алтай-Сайанда жерлү түрктердин ле оног до өскө калыктардын оос үлгерлиги кепке базылып чыккан. Радлов бу бичигиле телекейге Сибирьдин ле Орто Азиянын көп тоолу калыктарынын, ол тоодо ол тушта ады угулгалак Алтайдын эл-жонынын жебрен үлгерлик культуразын көргүскөн. «Бүдүмдердин...» баштапкы томы алтай калыктын жүзүн жанрлу, аңылу фольклорыла таныштырып, наукада бойынын учурын эмдиге жылытпаган.

«Бүдүмдердин ...» алтай томына 6 ат-нерелү эпос, 6 чөрчөк, 6 туу-жы ла 50-ге шыдар жаңар ла алкыш сөстөр, 100-ке жуук кеп ле укаа сөстөр, бир канча табышкактар ла оос үлгерликтин оног до өскө произведеннелери кирген.

Жарлу советский тюрколог Н. К. Дмитриевтин айдыжыла болзо, «Бүдүмдер...» эмдиги алтай фольклорды шингдечилердин «төс материалы» болуп жат.

«Бүдүмдердин...» учуры ол жаңыс ла алтай фольклорло шингжү өткүреринин төзөлгөзи болуп турганында эмес, же анайда ок алтай тилдин диалекттерин түндештирип көрөр арга бергенинде. Бичик ак-жаркка 1866 жылда алтай тилле, ол ок жылда Радловтын бойынын көчүргөниле немец тилле кепке базылып чыккан. 1967 жылда США-да Индиан университеттин баштапканыла база чыгып, тюркологтор ло фольклористтер ортодо элбеде таркаган.

Радловтын алтай тилге илбиркегени тегин эмес. Баштапкы томынын кире сөзинде ол түрк тилдерди кандый амадулу шингдегенин жартайт: «Алтай тил меге өскө түрк тилдерди шингдеп көрөрүнүн төзөлгөзи болгон...»¹ Радловтын наукада чыдык жолдо турганын онын түрк элдин тилин оног ары шингдегени иле-жарт керелейт. Ученый жебрен түрк тилдин кин-тазылы болгон алтай ла байат диалекттерге тайанып, оларды бой-бойыла түндештирип көрөт. Оног башка, Радлов түрктердин тилин неден улам Түштүк Сибирьден көрүп баштаган десе, Сибирьде жаткан калыктын тилине магомат жаңын салтары жукпаган учун, ол баштангы бүдүмни жылыткалак болгон.

Алтай тилди шингдеерин ученый историяла, этнографияла, Алтайдын археологический керестериле колбулу өткүргөн. Онын «Алтайдан ийген письмо» ло алтайлардын жадын-жүрүмүн, кееркемин, чүм-

¹ В. В. Радлов. «Бүдүмдер...» 12 стр.

жагын шигдеерине учурлалган «Aussivirien» («Сибирьден») деген иштерин бастыра телекей билер.

Ученый бойынын ижинде түрк тилдү калыктардын эпический ле тил культуразын тангынан башка эмес, жуук колбуда көрөт. Академии Орто Азияда ла Сибирьде жаткан калыктардын оос үлгерлиги бирлик болгону керегинде шүүлте айдат.

Бойынын ижинде Радлов алтайлардын оос үлгерлиги керегинде бир канча сурактарды, темдектезе, кайлаарынын марын, кай чөрчөктөрдүн күү согултын, тойдыг чүм-жагын жартайт. Радлов бир кезе фольклористтердин айткан шүүлтелери — эпостын миф персонажтары камдар тапкан деп көрөтөни — жастыра болгону темдектейт. Андый да болзо, Радлов, либерально-буржуазный учелый, алтай калыктын жүрүмин шигдееринде бойы да жастыра шүүлтелер айткан. Темдектезе, ол алып-баатырлар жүк ле бойлоры керегинде сананат, түрениде жаткан албатыга ажару салбайт деп бодогон.

Бис «Бүдүмдердин...» алтай материалыла бичикте салынганы аайынча таныжалы. Томдо озо ло баштап кеп сөстөр лө укаа сөстөр берилген. Радловтын «Бүдүмдеринде...» олор «үлгер сөс» деп адалат. Бичикте бу жанрдын жүске шыдар бүдүми салылган.

Төбөниг куйругы жерге жеткенин кем көргөн!
Текениг мүүзи темериге жеткенин кем көргөн!

Бу кеп сөс тө эмес, бултаарта айткан чечен, сөгүш сөс деп айдарга жараар. Бир канча «үлгер сөстөр» албатынын жагар-кожогынаг алынганы көрүнөт:

Нени жизенг, оны жи!
Тилиг ташка тийбезин!
Нени кийзенг, оны кий!
Арканг кунге күйбезин!
Нени минзенг, оны мин!
Айагыг жерге тийбезин!

Анда кудай да жагын мактаган кеп сөстөр бар. Текшитүрк те кеп сөстөр учурайт. Жуунтыга кирген көп материалдар, анчадала ат-нерелү кай чөрчөктөр толо бичилбеген. Темдектезе, «Алтайн Сайын Салам», «Тектебей-Мерген» ле оног до өскөлөри тапту жаан эпический произведениелер болуп жат, Радловтын «Бүдүмдеринде...» дезе олордын текши кемн 15—20 ле страница. Кара жагыс «Ай-Каан» толо салынган дерден башка.

Радловтын жуунтызында база бир жаан тутак — ол чөрчөктөрдн кемненг, качан, кандый укту, кандый сөөктү кижиденг укканын жартабаганы.

Радловтың «Бүдүмдерге...» кийдирген материалдарының тилинег бодогондо, олар алтайлардаг, теленгиттердег, анайда ок шорлордонг, тубалардан ла кумандылардаг бичилген болгодый.

«Бүдүмдердинг...» баштапкы томын керектү материалдарла толтырарына жаан болужын баштапкы алтай бичиичи Михаил Васильевич Чевалков жетирген. Ол ученыйдын сураганыла «Чөбөлкөптүг жүрүмү» деген автобиография аайлу повесть бичиген. Радлов ол повестьти бойының жуунтызына кийдирген. Повестьтин тили байат диалекттинг анызын ла бастыра бар аргаларын көргүзөт. Бичикте Чевалковтың Радловко ийген эки письмозы жарлалган. Письмолорында Чевалков бойының жадын-жүрүми керегинде бичип тура, ученыйга албатының оос куучындарын бичиген.

Анайда, «Бүдүмдердинг...» баштапкы алтай бөлүгн наукага эмди де жаан туза жетиргедий иш болуп жат. Бу жуунты алтай калыктыг оос үлгерлигиле жагыс та Россияның эмес, же анайда ок Европаның да ученыйларын таныштырган. Радлов бичигин немец тилге көчүрген соңында, алтай калыктыг оос үлгерлиги телекейлик ориенталистикага жарлу боло берген. Немец тилге чыгарар тушта кире сөзин жарлу орус ученый-академик А. Шифнер бичиген.

Радлов 1918 жылда жада калган. Оның ады бистинг орооныста Күнчыгышты шиндеечи атпу-чуулу ученыйлардын тоозына кирип жат.

Б. Бедюров

ОЙГОР РЕРИХ ОЙМОНДО БАСКАН

Улу орус журукчы Николай Рерихтинг ады-чуузы телекейге текши жарлу. Жирменчи чактын ичиндеги кижилекке Чыгыштын ла Бадыштын культуралары бирлик төзөлгөлдүзин крргүзеринде, тил билишпес калыктарды кеен кееркедим ажыра билиштирип, олордын ортозында жаңы колбулар тургузарында Рерихтинг учуры айдары жок жаан. Шак оның учун, ЮНЕСКО-нын жөби аайынча, оның чыкканынаг ала 100 жылдыгы жер үстинде элбеде темдектелди. Бистинг де алтай албаты бу кижиге алкышту сөзин айдат.

Камчы сынду Алтайга жорукту келип, Кадын-Бажын эдектей, Оймон ичиле жүрүп, жерибистинг жаражын кайкап барган бу ойгор кижиге талдама санаачы-философ, терен көрүштү историк, жакшынак үредүлү этнограф, талант-жайалтазы улу-жаан журукчы ла бичиичи, жарлу общественный ишчи ле адакы учында арып-чылап билбес, ачка-жутка алдырбас жорукчы болгон.

Николай Рерих 1874 жылда 9 октябрда Петербуртта нотариус кининг билезинде чыккан. Оны жаштаң ала археология ла жураш жылбиркедер болды, жылдар өткөни сайын онын историяга, культурага тартылары там тыңыды. Рерих Петербурттын университетин ле Художественный Академиязып божодып чыгала, кееркедүге үренерин Парижте улалткан.

Октябрьский революциядан чик жок озо Николай Рерих Күнчыгыштын көгүс энчилигин шингдел, бойына алынып, оны Күнбадыштын эн жаңы, озочыл үредүлерине жуукташтырар деген шүүлте этти. Же мынызын билерге журукчы-философко Күнчыгыштын калыктарыла жуук ла быжу колбулар тургузар, олордын жебрен культураларын ла жанжыгуларын көрөр лө билер керек болгон.

Бу амадузын бүдүрерге ол 1923 жылда Күнчыгыш жаар, Төс Азиянын түбидөөн науканын ла журуктын аңылу экспедициязын башкарып көндүккен. Экспедициянын амадузын Рерих бойы «Азиянын чөрчөктөгидий жерлерине, учы-куйузы жок материктин ойгорлыгынын ла культуразынын жакыттарына жедеи болгон» деп жартаган.

Экспедиция уур-күч, жеткерлү-чыгымду айалгада Азиянын тайгаташту, чөл-талалу телкемдериле беш жыл улай жүрген. Рерих бу өйдүн туркунына Индиянын ла Сойлоонинг, Тибеттин ле Монголдын, Кыдаттын ла Советтин көп жерлериле жоруктап өткөн. Журукчыны анчадала жебрен культуралар кайда, канайып табылганы, олордын туулган башталган озогы тазыл-тамыры жаңыс болгону жылбиркедип турган. Темдектезе, көчкүн элдердин көп корумдарынаң табылган алтын-мөңгүн немелерининг чүмдү кеслентизин телекейлик археология «аңдык кеселеш» деп адайт. Бу кеселешти баштаган журукчылар аңныг-куштын анызын ла кылыгын жакшы билгени жарт билдирет. Же анчадала Алтайдаң ала Дунайга жетире чөйилген корумдарда көп учурап турган «аңдык кеселештинг» бүдүмдери Түндүк Тибеттен база табыларда, экспедиция онын аайын шингжүлөп, мындый шүүлте эткен: шак мынайын келлейтен мар айдары жок элбеде жайылып, Азиянын бастыра көчкүндерине жарадулу боло берген; көчкүндердин кееи культуразынын төс жери алтынга, рудага сүрекей байлык жерде — Алтайдын тууларында болгон.

Бу керегинде журукчынын жаан уулы, бойы жарлу ученый Юрий Николаевич Рерихтин бичигени 1972 жылда «Вокруг света» журналдын 4-чи номеринде жарлалган.

Рерих керегинде бичигени эмди сүрекей көп. Онын жүрген жүрүмн де кайкамчылу куучын болуп калган. Же бу статьяларда ла шингжүлөрдө онын Алтайда болгону керегинде сүрекей ас айдылат. Рерих дезе Алтайда сүрекей узак болбозо до, же Азиянын өзөгинде жаткан чанкыр Алтайыс онын көгүс-көрүмининг, санаа-шүүлтезининг иргезинде эмес, а тбринде турганы биске оморкоор учур берет.

Алтайды алкаган кайкалду сөс Рерихтин кулагына эн баштап Уйгурдын јеринде угулган. Николай Константинович ыраак Урумчыда дневнигине мынайда бичийт: «Кайкамчылу да, санг башкалу да — бу јерлерде кайда ла уксаң, Алтайды мактагылайт. Туулары болзо кеен-јараш, суулары болзо түрген чакпынду, мөштөри болзо бек-седен, өлөң-чөби эмдү-томду дежер».

Рерих Алтайда албатылардын көчүп собурылганынын, жүзүн уктардын биригип кожулушкашынын истерин бедреерге санаган. Мында ол Орус Азия ла тыш Азия, Индиянын ла Кыдаттын элезини кайда келип-табыжып турганын көрөргө санаган. Бу јорукташ керегинде онын сонгында чыгатаң бичиги «Алтай-Гималай» деп јолду ада-лар. Бу бичик бистинг ороондо эн баштапкы катап Москвада 1974 жылда чыгарылган.

Рерихке бистинг тууларыс — ол чырайы башка албатыларды бблиген эмес, карын, бириктирген улу сын деп бодолот. Ол өйлөрдө Алтай — финдердин «эленчик төрөли» деп бодоштыра айдар теория табылып таркап турган. Је ол до тужында, эмди де көп-көп албатылардын ученылары бойынын јебрен төрөлин Алтайдан бедрегилеп турганы тегин эмес. Темдектезе, Алтайдан күнбадыш јаар кыпчактар (олорды орустап половецтер дейтен) көчүп баргандар. Олорло жуулажып барала, олјого кирген князь Игорь кыпчактардын жуучыл бийелерин кайкап көргөни Рерихтин көксине јебрен орус история ажыра тыг томулган. Күнчыгыш Гималайдын бир улу сүүрзин, Канченджанганы, индустар байлаганы чылап ок, Кадын-Бажы Уч-Сүмдерди байлап, јердинг-суунын ээлерине такып турган, кам јанду, түрк укту алтай улус оны сонуркаткан. Озогы орус јангын таштабаган улустар — Алтайда јаткан јаржактар Рерихти база јилбиркеткен. Олор истештен качып, Сибирьге јайылып, Алтайга келеле, тайга-таштын ортозына јажынып, кызыл тыттардан туралар тудала, јуртап јаткандар. Озогы тазылдын улузы Оймондо канайда јуртап јатканы, нени сананып турганы — Рерихке база јаан учурлу. Олорды да көрөр-угар керек.

Шак онойоп Рерихтин экспедициязы Алтайга келип, Устүги-Оймон јуртка токтогон.

Олор бери Јаш-Тура ажыра, канча күнге шыралап туруп, төрт абралу, бойлоры таң атту јеткендер. Јол ол тужында Кызыл-јар, Алтайский, Баранчы, Тоорык, Отогол, Чаргы-Оозы, Моты, Кан-Оозы, Абай, Јус-Тыт, Көксуу-Оозы деген јурттарла өткөн.

Ол тушта Рерих мынайда бичиген: «Отоголды өдөресте ле, алдыбыска Алтайдын телкеми јайыла түшти. Ногон-көк өңдөри жүзүң-делип мөлтиреже берди. Ыраакта карлары мызылдажа берди. Өлөң-чөп, чечек таң атту кижининг сынына једип турар. Аттар өлөңгө көмүлүп, чек көрүнбөй барат. Мындый өлөң-чөпти бис кайда да көрбөгөннис».

Рерих Туулу Алтайдын төс суузы — Кадынды эн баштапкы катап Көксуу-Оозында көргөн. «Таштарды тоолодып агызат — калапту кадыныннын бойы. А кадын — түрк тилдерде уй кижиге дегени» — деп сөстөр дневникке бичилет.

Жол баштаачы Вахромей Атаманов ло журукчы эбире турган сындарга чыгып, Теректүнинг сынынан иле көрүнип турар Кадын-Бажын журап баштайт. Курулу суузын кууй алып, Кадын-Бажын эдектей жортуп көрөт. Кадын сынынын меес келтейинде Рерих база болгон. Кадын-Бажы ошон анчалала элтү көрүнөт. Бу жорукташ керегинде эмди Парижде, Луврда турган «Кадын-Бажы» деп журук керелейт. Жаркынду, жарт өңдөрлө журапган бу картинада Кадын-Бажыннын эки сүмөри содойжат, бери жанында Геблердинг музиге дейген мөнкү танылып, ары жанында Кадыннын ла Берелдинг сындарын одыра кескен жол көрүнөт.

Кадын-Бажы керегинде дневникте тоолу сөс база бар:

«Он жети августта Кадын-Бажын көрдүм. Сүрекей аяс ла ару-Звенигородтын бойы».

Рерихтер тайгаларга чыгып, эм-том болгон, сыгып-от, алтын тагыл жуугулайт. Көксуу-Оозыннын ичиге көп жүрөт. Оймон ло Катандыннын ортозында жаткан бу өзөк Николай Константиновичке сүрекей жараган. Бу бистинг ороондо кеен-жараш ар-бүткендү, койны байлык, так кыртыжына бийик-бийик туралар тудар аргалу эн жараш жерлердин бирүзүн деп, жербойыннын улузына да айдып-жартап турган.

Катандудан ары Рерихтер тракт жолло Түнгүрге, Ак-Кемге жетире барып жүргөн. «Кайда ла гражданский жуунун орды — деп, Николай Константинович Түнгүрде бичийт. — Мында... тозуул эдип, кызыл полкты кыргылап койгон. Ажуларда кызыл комиссарлардын сөбөктөри...».

Алтайда жүрөле, журукчы «Кадын-Бажы», «Нибелунгтар», «Ойрот-Алтай», «Жер алдыннын улузы» деген ле өскө дө картиналар чүмдеген. Олор эмди текши жарлу. Бу картиналар Парижде Луврда, Нью-Йоркто туруп жат.

Бистинг албаты Рерихтинг кереес адын ла кееркедим энчизин бийик баалап жат. Журукчынын билези келип токтогон тура Устүгн-Оймондо эмдиге турганча. Ого журукчынын 100 жылдыгына учурлай кересс-мемориал доско кондырылган. Бу турада журт библиотекала албаты кееркедүзининг музейин ачылар.

Ады жарлу жаан журукчы «эн чанкыр, эн жаңылгалу» дейген Алтайдын тууларын айдары жок сүүген. Алтайда кижиге тийбеген, жүрбеген жум ар-бүткенди көрүп, жүреги ойногон. Алтай ого — улу көчүштердин түйүзи, жебрен Русь ла жебрен Азия биригишкен киндиге деп кайкамчылу көрүнгөн. Темдектезе, Прага жаар Валентин Булгаковко бичиген письмомында мындай айландык, көдүригилү сөстөр бар: «Слер — бойыгар да база сибирияк ла онын үстине адалык жеригердин патриоды болгопоор керегинде жетирүгер бистерди сүрекей сүүндирди. Слер Ал-

гайдын тууларыла јоруктаганаар, Алтай дезе јагыс ла Сибирьдин эмес, је бастыра Азиянын эрјинези болуп јат. Бу јакшынак јерлерге келер ойдо улу учур берилер. Оймон ло Катандунын ортозындагы өзөк јаан төс Јер болор. Парижте ... менин «Кадын-Бажы» деп этюдумды, байла, көргөйбөр... Оңдо Азиянын эн јараш деген үч бийиктеринин этюды бар болор керек. Канченджанга, Кадын-Бажы ла Эльбрус. Эмди, бис Слерди алтай кижиге деп билип алганыста, Слер биске там ла јуук болуп јадыгар». •

Јурукчы божоор алдында Алтайга кереестеп картиналарын сыйлаган. Адазынын кереес күүнин бүдүрүп, Юрий Николаевич оны Алтайдын јуугындагы јаан белтир болгон Новосибирск городко табыштырган. Рерихтин алтан картиназы эмди Новосибирсктин картиналу галереясында туруп јат.

А онын Алтайда јураган этюдтары ла картиналары телскейдин музейлери сайын, журукчынын айдарга сүүйтөн сөстөрүн јагыландырган кептү, таркап калган: «Сибирь — келер өйи улу ороон, Алтай дезе онын јаражынын тирү кебедели».

ЛИТЕРАТУРА ШИНДЕЕРИ, ФОЛЬКЛОР, ЭТНОГРАФИЯ

Б. Бедюров

АЖУЛАР САКЫЙТ БИСТЕРДИ

(Ииттер керегинде сөс)

Бистин алтай литературада ады жарлу бичинчилерле, поэттерле коштой көп иит авторлор база эрчимдү туружат. Туулу Алтайда СССР-диг бичинчилеринин Союзынын 16 членин кўреелей калганчы жылдарда өзүп келген жаш корболор көптөди. Бистин литература бир кирезине токтобой, көндүгип жатканы шак оног иле билдирет.

Андый болордо, бүгүн бис кычыраачыларга иит авторлор керегинде куучындап берелик.

Бу ииттер ончозы жуунун кийиндеги өйлөрдө чыккан, көп сабазы литературага 70-чи жылдарда келген. Олордын тоозы одуска жуук.

Бу авторлордын бир канчазы келер өйлөрдө жакшы литераторлор болор аргазы бар. Је андый једимдү болорго, көгүстеги жаркынду чечекти бойынын өйинде јайылтып өскүрерге бистин ииттерге быжулап, бош салынбай иштенип, бичинер керек. Ол тушта бу ииттер бистин Туулу Алтайдын бичинчилеринин организациязына кожулып, онын јон ортодо тоомјызын ла чегин көдүрижерге јөмөлтө болоры јарт.

Бу үйедег литературага быжу көндүгип, ичкери бараткандардын бирүзи — Қараң Кошев. Ол 28 јашту поэт, прозаик, «Айгүнет јер» ле «Қардагы көстөр» деп повесттердинг, «Отык» деп үлгерлик жуунтынын авторы. Ол Москвада автојолдор аайынча институтты 1968 јылда божодоло, эмди Түндүкте јаан промышленный стройканын каруулу јеринде иштейт. Қараң Кошев ишмекчи класстын темазын көдүрип, түндүк јердинг кеберлерин јурап турганы бистин алтай литературада солун болуп јат.

Быјыл Горно-Алтайсктын пединститудын божоткон 21 јашту Токшын Торбоковты жакшы прозаик болор аргалу деп бодоп турубыс. Онын алтай студенттердинг јүрүми керегинде бичиген куучындары јилбүлү. Бу јаста бистин издательство иит автордын «Студенттердинг јазы» деп баштапкы бичигин чыгарган, оны Туулу Алтайдын иит кычыраачылары сонуркап уткыганы билдирет.

Јыман Белековтын јымжак кўүлү кожоғ-лириказын алтай јашөскүрим жакшы билер. Јыман Литинститутта диплом ижи эдип «Көк

таманду јаландар» деп былтыр чыккан баштапкы јуунтызын бу јаста једимдү корулаган.

Јергелей Маскина — Литинститутты божоткон баштапкы алтай кыс. Бу јиит прозанин бир повесть ле куучындар кирген «Айна» деп атту баштапкы бичиги кычыраачыларга база једип барды.

Јурт үредүчи-математик болуп турган Момый Бочиевтин лириказы, Литинституттын студенти Күлер Тепуковтын балдарга учурлап бичиген кыска куучындары ла укаа-баснялары, Борис Самыковтын үлгерлери, Экинурдын 20 јашту койчызы Айдыш Јайминнин өктөм сыылу јанары бисти база сүүидирет.

Бу јылдарда Москвада Максим Горькийдин адыла адалган Литературный институтта јети алтай студент үренген, ол тоодо үч кыс, ол студенттердин үчүзи быјыл үредүзин божодып, Алтайына јанган. Олор бистин јиит поэзиябыстын јети өңдү солоңызы кептү болор күчин табар деп иженер күүнис бар.

Ого үзеери, бу келген үлгерлик үйенин база бир солун келтегейи бар: ол бойыла кожо бистерге кыс кижинин үнин экелген. Мынан озо, алтан јаштан ажып калган Александра Саруевадан башка, бисте литератор үй улус чек јокко јуук болгон. Эмди дезе јиит алтай литературада прозаик Јергелей Маскинанын, чөрчөктөр јууп, куучындар бичип турган Иркут Торуннын, куучынчы Анна Чарастын, үлгерчи кыстар Сурайа Сартакованын, Күзел Елемованын, Гутияр Умашеванын ла Света Петешеванын үндери солун угулат. Бу кыс литераторлор башка-башка иштү, үредүлү болгондоры база көрүмјилү. Темдектезе, С. Сартакова ла К. Елемова Литинститутта үренгилейт. Иркут Торун, Анна Чарас јурт јерде јаткылайт, С. Петешева Иркутсктын университетинде журналистикага үренет, Г. Умашева дезе — бистин пединституттын студенти.

Нина Киндикова — Горно-Алтайскта үренип турган студент кыс — кезик аразында рецензиялар бичип турганын «Алтайдын чолмоны» газеттин кычыраачылары билер. Мыныла коштой ол проза да чүмдеерге кичеенип турганын бис јарадып ла јөмөп јадыбыс.

Анайда ок азы алтай литературада турушкан табыжы чала угулбай туратан Кош-Агаш, Турачак та аймактардын јашөскүрими бойынын бичиир күчин-кирезин ченеп турганы — јарамыкту керек. Гульнара Такылбаеванын алтайлап бичиген јурамалдары ајарулу, тили де коомой эмес деп темдектеп айдар аргабыс бар. Мухор-Тархаты, Көкөрү, Курай деген алтай јурттардын јииттери бир эмештен бичигилеп турганын бис база көрүп, шиндеп јадыбыс.

Быјыл апрель айда озо баштап Туулу Алтайдын радиозы јашөскүримин берилтезинде Өткүш деп кичинек јуртта јаткан Эльза Сумачак деп кыс керегинде куучындаган, онын кийнинде, 19 июнда, «Алтайдын чолмоны» газет онын үлгерлерин јарлаган.

Б. У. Укачин көчүриш аайынча төс докладтар эдип, бу жаан ишти көчүрөөчи једимдү бүдүргенин айдышканын куучын айткан ончо нөкөрлөр жөмөдилер. Мыныла колбой семинарда драматургия ла театр керегинде эрмек көндүгип, бистинг жаан да, јаш та бичинчилердинг эрчимин ле ајарузын алтай литературанын бу сондоп турган бөлүгине ууландыраы туура салбас керек деп айдылды. «Ай карыккан түнде» деп трагедияны алтай тилге көчүргени бу керекте бистинг ичкери бир алтамыс болуп јат.

Семинарда анайда ок студент Н. Киндикованын повези, үредүчи М. Бочиевтин ле койчы А. Яймининг үлгерлери шүүжилген.

31 майда јинт литераторлор Туулу Алтайдын бичинчилериле, журналисттериле, артисттериле кожо КПСС-тинг обкомынын баштапкы качызы нөк. Н. С. Лазебныйдын «Белорусиянын партийный организациязынын идеологический кадрларды талдаар ла таскадар ижи керегинде» КПСС-тинг Төс Комитедининг јөбиле колбой Туулу Алтайдын творческий интеллигенциязынын задачалары керегинде куучынын уктылар.

Алтай литературанын кечеги једимдерин ычкынбай, бүгүн жаңы санаалар алынып, эртенгиге улалтары учун, жаңы ажуларга чыгары учун бистер, јинт литераторлор, жаан каруулу болуп јадыс.

А. Ередеев

«АШ КЫЛГАДА, БАЛА ЈАШТА»

Алтай албатынынг «Аш кылгада, бала јашта» деп кеп сөзинде терен ле чындык шүүлте бар. Чындап та, бала јети јашка јетире бойынын текши өзүминде сүрөөн жаан јол өдүп јат. Бу өйдө ол төрөл тилинин төзөлгөзин, онынг кееп табыжын ондоп алат. Бала кичинекте сүрөөн сескир јүрөктү. Ол јер-телекейди ару күүн-санаала көрүп јат. Ар-бүткениннг ағылу јаражын араайынан ачып, агару күүндү болуп өзүп, јүрүмге бүдүмјилү ле ырысту алтам эдет. Анајдарда, баланы кичинекте сескир јүрөктү, јалакай ла јарашты ондоп јүрөп эдип јаштан ала таскадары жаан учурлу. Бу жаан суракты бүдүреринде анчадала кееркедүлү литературанынг учуры жаан.

Бүгүнгги алтай литературада балдарга учурлалган бичиктер ас ла јабыс кеминде бичилип туру деп темдектеерге јараар. Бир јанынан, алтай бичинчилердинг кезиги балдарга ас ајару эдип турганы билдирет. Кезик үлгерлерди кычырып көргөжин, поэт кичинек баланын күүн-санаазына келиштире бичибей јат. «Балдарга канайда бичиир ке-

рек?» — деп, Самуил Яковлевич Маршактан сураганда, айдатан: «Эн ле озо балдарды сүү, оног олордын күүн-санаазын ондоп ал». Чокум-дап айтса, балдарга бичип тургандар мындый немелерди билер учурлу-баштапкызында, баланын көрүм-шүүлтезин ле онын санаазынын эл-бегин, экинчизинде, онын тилин, ол сөсти канайда айдатанын. Учинчизинде десе баланын сүүнчизин ондоп, оныла кожо көкип, сүүнип билер керек. Бу үч ээжини бой-бойына билгир колбоп алатаны жаан учурлу.

Калганчы өйлөрдө балдарга бичилген алтай куучындарды кычырып көргөндө, эрмектери тон өткүрө узун. Кезик эрмектерди, баладан болгой, жаан да кижин айдып болбос эдип бичип тургандар бар. «Кичинек бала шак мынайда качан да айтпас, бичинчи бойы сананып тапкан эрмек» деп ичинде билип, сезип отураарын. Эки, үч кош эрмектерден турган колболу эрмектерди кичинек балдар кычырып, күчү жетпей, терлен, ары бергилейт. «Балдарга учурлалган бичикте эрмектер кыска ла чокум болор учурлу» деп, атту-чуулу орус бичинчи Корней Чуковский жаантайын айдатан. Кезикте бичинчилер канча жашту балдарга учурлап бичигенин ажаруга албай турганы сүрекей коомой. Жаан кижин жаш тужын эске алынып, тилге ажару этпей бичип салат. Же оны балдарга учурлалган произведение деп айдарга болбос. Онызы жүк ле жаан кижинин көзиле жаш тужын эске алынган болуп жат. Анайдарда, баланын көзиле, онын күүн-санаазыла, тилиле бичилген бичик андый эске алыныштардан башкаланып турат. Мынаг көргөндө, сырагай кичинек балдарга жакшынак бичик бичириге сүреен күч. Бу тужында бичириде жаш бала болуп куучындаарга, онын көрүм-шүүлтезин сезип табарга келижет. Бого коштой куучын кыска ла жылбүлү болор учурлу. Кандый бир учурал керегинде бичигенде, оны кунукчылду чөйбөй, көскө көрүнүп турар этире бичириге албаданар. Ол тушта кичинек балдар кычырышка там ла жылбиркеер ине.

Калганчы өйлөрдө кезик поэтер балдарга учурлалган үлгерлер бичири болды. Мыны жакшынак баштагмай деп айдарга жараар. Же андый да болзо, олардо көп једикпестер учурайт. Балдарга ла учурлалган үлгер дейле, анда кандый да шүүлтелер айдылбай калат. Балдардын поэзиясында, кичинек те болзо, философия, шүүлте болор керек.

Балдарды кандый ла керектер шүүнип-саяанарына үредет. Јагы жүрүм жүрүп баштаган кичинек најыларысты сескир улус эдип үредетени жаан учурлу. Албаты-јон, аг-куш, агаш-таш керегинде ологор ап-ару күүн-санаалар айдып берери — кажы ла бичинчинин агару кереги. Балдарга учурлалган үлгерлердин уйгаштырузы, күүн-согулти јенил ле чокум болор учурлу. Јолдыктар коштой туруп, рифмалажып турза, ологор јарамыкту болгонун классиктер темдектегилейт. Албатынын мындый үлгерин көрөлик:

Жаш, жаш жаап жат,
Жакм менин өдүп жат.

Эмезе:

Жестем, жестем — жебелек,
Жеерен ады — көбөлөк.
Куулы канза кончында,
Курч бычагы кынында.

Бу үлгерди кычырып ийгенде, жестезин көрбөлө, көкип-көкип, колдо-
рын чабынган бала көзине көрүне берет. Кажы ла сөс бир түгөй
табыштан башталарда, айдарга да жеңил. А рифмазы коштой. Тем-
дектезе, «жебелек — көбөлөк», «кончында — кынында». Мындый жол-
дыктарды санаада үренип аларга жеңил. Олор санаага бойы ла эбеле
берет. Үлгер балага ар-бүткенде жараштын жажыдын ачып берет. Ол
оны кандый да чөрчөктинг жилбүлү жаражы ажыра ондоп алзын деп
кичеснетени бичинчининг амадузы болзын. Кичинек балдар — күү-
музыкага сүрекей сескир. Олор ар-бүткенде көргөн-укканын өткөнип
турарын сүүн жадылар. Онын учун олорго учурлалган үлгерлер табыш-
тары жанынан байлык болзо, жаан једимдү. Темдектезе, мындый үлгер-
де «с» букванын табыжын угалы:

Суулай берген сур салкын
Сүүп кыраны сыймады.
Сары мажак сагалын
Сарбандадып сүүнди.

Балдар ол жолдыктарды кычырза, мен бодозом, күски кырада аш-
тын саганактарыла сыылап турган ап-ару салкыннын табыжын јарт
угар. Мынан улам баланын уккуры курчып, ајарыгкайы да тынгыр.
Кичинек балдар кандый ла немени кеберкедип көрөт. Олордын
андый сескирин онон ары тереңжиде таскадарына балдарга бичип
турган бичиничи жаан ајару эдер керек. Темдектезе, бир кичинек уулчак
чоғо өзүп калган чибилерди көрбөлө, адазына мынайда айткан: «Ада,
олорго јаныскан турарга кунукчылду болбайсын?» Чындап та, жаан
кижининг јүрегине мындый јалакай күүн-санаа канайып кирбес. Анай-
дарда, баланын шак мынайда көрүжине ле сезимине јаантайын ајару
эдер керек. Эмезе бир катап үч јашту кызычакла мындый учурал бол-
гон. Энези ого кичинек конус чебер јүрбезе, жаан јашка канаттарын өт-
күрип алар, ол тушта учуп болбос, онон улам конус бараксан јеткер-
ге де түжер деп айдала, мындый жолдыктарды кычырып берген:

Ол тушта сен јараш болбозын,
Јажыл, кызыл чүминг арчылар.

Кызыкчак бу сөстөрдү угуп-угуп, бойынын кичинек эонтигин алала, айткан:

— Конус, конус көөркийек,
Бажынды сууга өткүрбөл

Баланын жүрегинде килемкей күүн-санаа ойгогып, кичинек конус керегинде комудай берген. Мындый үлгерде жаан таскадулу учур бар.

Эмди бистин алтай литературанын алдына жаан сурактар туруп жат. Онын бирүзи — балдарга учурлалган бичиктерди көптөдип, онын кееркедүлү кемин көдүрери. Анчадала балдардын сүүген геройын көргүзөтенин ой некеп жат. Темдектеп алза, орус литературада Корней Чуковскийдин «Доктор Айболит», «Тараканище», «Ойылганча јунун» деп бичиктери телекейге жарлу. Шак мындый жаан учурлу бичиктер бистин алтай литературада болор деп иженер керек. Је балдар сүүгөдй тос геройды жүрүмнөң бедреер керек. Кандый бир карган малчыны балдарга жарагадый эдип журап көргүссө, жарамыкту болор эди. Ол малчы кижн Степа-таай ошкош сүрекей јалакай, тапкыр ла кандый ла керекти эдип билер болзын. Је балдарга эмеш көдүрингилү бичибегенче, неме болбос. Кичинек балдарга кандый ла иштин ырызын ачып көргүзөтени — жаан учурлу ла туура салбас керектин бирүзи. Олорды јаштан ала ишти сүүрине үредетени јангыс ла үредүчинин кереги эмес, анайда ок бичинчилердин де тос амадузы.

Ар-бүткеннин жаражын сүүп, ого оморкоп жүретени — жаан патриот сыркынду күүн-санаа. Онын учун ар-бүткенге учурлалган үлгерлер бийик үлгерлик кеминде бичилер керек. Андый үлгерлер јаш жүректн сескир этире, төрөл јеринин жаражын ондоп жүренине таскадат. Бистин алтай литературага балдардын најылыгына учурлалган бичиктер көп керек. Бу јанынаң калганчы өйдө Иван Шинжин эрчимдү иштеп турганын аңылу темдектеерге јараар. Онын бу јуукта балдарга учурлалган бичигинде јакшынак једимдер бар. Иван Шинжин бойынын куучындары кыска ла тили јенгил болзын деп кичеенип туру.

Мынын алдында јылдарда балдарга јарамыкту куучындарды И. Шодоев бичип туратан. Калганчы өйлөрдө ол кичинек најыларынаң ырай бергени ачымчылу.

И. Кочеевтин «Шулмузак» ла оноң до өскө куучындары, И. Сабашкинин ан-куштардын жүрүмине учурлалган куучындары, К. Төлбөсөвтин јурамалдары кичинек балдарга кычырарга јилбүлү. Мынан ары бу авторлор оогош балдарга учурлалган бичиктер чүмдеер деп иженедис.

Бистин база бир текши једикпезис — пионерлердин ле октябртардын жүрүмине, үредүзине ле најылыгына учурлалган үлгерлер ле кожондор јогы. Мында поэттердин ле композиторлордын бурузы жаан.

Областынын радиозы ажыра улай ла «Туулу Алтайдын үренчиги» деп радиожурнал берилет. Је анда балдарга учурлалган бир де алтай кожон угулбайт. Бу једикпестерди өмө-јөмөлө түзедерге амадайлы. Анайда ок үренетен бичиктер тургузатан авторлор, тузалангадый кееркедү кеми бийик бичиктер ас деп, комуудаары јолду. Мынан ары жаңы программа аайынча учебниктер тургузарда, талдап алгадый јуунтылар көптөзин. Мыны ончозын терең ондоп, алтай бичинчилер балдарга ајаруны эдер деп иженип турум.

Балдарга учурлалган жаңы бичик чыкса, бистинг критиктер ајаруга алып, газет ажыра рецензиялар јарлап турза, јакшы болор эди. Олордо једимдерди ле тутактарды көстөң көскө айдыжып турары јаан тузалу. Ол тушта бичинчининг узы да көдүрилер. Анайда ок кичинек на¬јыларыстын јилбүзин, олордыг некелтезин де билип отурап эдибис.

Јаш үје — ол келер өйибис. Балдар корболоп өзөр — келер калык¬јон болор. Је олор јалакай күүн-санаалу, коммунизмге бийик күүн¬тапту болзын. Андый кылык-јаңду үје таскадып аларында балдарга учурлаган бичиктердинг кееркедү кеми бийик болоры јаан учурлу.

К. Укачина

АЛТАЙ ТАБЫШКАКТАР БИСКЕ НЕНИ АЙДАТ!

1. Табышкак-ойын.

Озодо Алтай албатыда бойыннын јүзүн-башка кеберлү ле бүдүмдү ойындары болгон. Темдектезе, «Сырга јажырары», «Буура», «Бөрүк таштап ойнооры», «Бөрүлү мал», «Аладоом» ло оног до көп өскөзи. Бу ойындарды алтай улус көп сабазында јажыл торко јай келгенде ойнойтон.

Өрөги айдылган ойындар кажызы ла бойыннын ойнойтоныла, сүрлү-јараш кожондорыла аңыланат. Олордын кажызын ла табышкак-ойын¬нан башка көрөр керек.

Бу статьяда ајаруны табышкак-ойынга саларга турум. Мындый ла ойынды буряттар «таабаринууд», «тааха» (табар деген глаголдон), якуттар «таабырын», «таай» (тап деген глаголдон бүткен) база ойноп јадылар. Је олордын табышкак-ойындарын көп ученылар бичиген. Алтай табышкактарды бу өйгө јетире бастыра јанынанг шингдеген кижји јок.

Бистинг табышкак-ойындар өрөги адалган ойындарданг чик јок башка. Бу ойынды анчадала кышкы узун түндерде јуулыжып ойнойтон. Каргандардын айтканыла, «коныр күсте», тойдо база ойнойтон эмтир.

Озо ло баштап жебрен өйдөги улус бойынын оос творчествозы, ол тоодо табышкак ажыра балдарын таскадып, оларды санандыраарга, не ле немеге аярынгай, не ле немени билерге, сөскирин ле билгирин элбедерине, анайда ок балдардыг тили ээлгир, чечен, эрмеги чокум ла жарт болорына үреткен. Анайып жаан улустыг айткан табышкактары чактаг чакка, үйеден үйеге таркап, улалып, бистин өйгө једип, оног ары бзүп, жаранып, башкаланып, учуры ла темазы јаанап, аңыланын келген деп айдарга келижет.

Табышкак-ойынды ойынга шылтай үредү дезебис, јастыра болбос. Онон дучун табышкак-ойын, өскө алтай ойындарга көрө, кижининг өзүмине тузалу ла аңылу.

Бу жылдарда меге Ондой ло Улаган аймактардын көп-көп журтта-рында болорго, ондо бойынын фольклорын билер јаан јашту улуска јолугып, табышкактыг јүзүн-башка бүдүмдерин бичип ле јууп аларга келишти.

Табышкак-ойынның «садыштары» көп-көп кеберлү болтыр. Кажы ла «садыш» бой-бойынан кысказыла, тыг чүмдү эмезиле аңыланат. Бу јуукта бичиген «садышты» озогыда бичигениле түгдештирип көргөндө, онын чүмдүзи бийиктеп, кандый да солун болуп кубулып калганы јарталат. «Садар» тушта айткан сөстөр дө энтү, јараш болуп өнжүптир.

Теленит улус табышкакты «чөрчөк» дейтен эмитир. Табышкак айдып берзеер дезенг: «Чөрчөкти билбей аа!.. Озодо улдамнын, тайдамнын айткан јараш сүрлү, саг башка кебеделлү чөрчөктөри кайда баратан эди?» — дежер. (Ортонулова А. И. Сагал сөбөктү. Улаган аймак, Балктујул, 1974 ј.)

Оног ол књи эмеш отурып, сананып, токунап, чүмдү табышкак-тарын айдып баштаар:

Чакгыр жылан — энези (баспак),
Чакчак Мүркүт — адазы (согы),
Саа бойы сап-сары (мажак),
Сартаган бойы бир јараш (арба),
Билегежи бир тутам (сноп).

Бу табышкакта аштын жаранып өскөнин, оног мажакту ашты кескенин, снаптаганып, оног талкан-көчө эткенин албаты јараштыра чүмдеп ле айдып койгон. Табышкак беш јолдыктаг туруп јат, кажы ла јолдык бойы алдынан учурлу шүүлтөлү. Бир јолдык алдынан аңылу табышкак бүдүрет. Бу табышкакта үлгердинг кебедели бар.

Табышкакты чөрчөклө түнгөйлөштирип турганы незинде?..

Мында, мен бодозом, чөрчөк лө табышкактыг түнгөинн айткан болор. Чөрчөктө дө, табышкакта да кандый бир неменин сүр-кеберин

жажырып, өскө немеге түңгөйлөштүрүп айтканы жарталат. Чөрчөкти де, табышкакты да жарандырып, сүрлү болзын деп, уккан улусту жылбиркедин, оларды тилдин жаражын билзин, ого баксын ла сүүзин деген айасту. Чөрчөкти угуп отурган кижин санаазында мындагызын ундып, «чөрчөк жерине», андагы геройлордун экпиниле кожо ыраак-ыраак, жарты жок талага жүре берет. Табышкакты да таап ойнозо, кижин онын учурын сананып, не керегинде айдылганына көмүлүп, санаазыла кайда да учуп жүрөт. Табышкакта айдылган немени санаанда бедреп, неге де түңгөйлөп, «базып турала», учурын таап, онын келиштире айдып берерин ол эмезе таппай да каларын.

Табышкактын кеберин ыраактан келер, ыраакка апарар. Онын да учун табышкактын жаан аңылузы, керектүзү кижини айландыра курчаган не ле немеле таныштырат, оны жакшы билерге үредет.

Корон соогы чакыраган кышкы энирлерде табышкак-ойунда туружаачылар озо ло баштап санаалузын, тапкырын көргүзүп жат. Мындай энирлерде чүмделген, айдылган кезик табышкактар бойынын жараш-сүрлү кеберлериле, чечен айтканыла жаан учуучуларды кайкадып, оны чүмдеген албатынын поэзиясынын кемин керелейт. Бир айылда табылган табышкак экпинчи, үчинчи айылга, онын ары бастыра Алтайга таркап ла жайылып, сүр-кеберин жаранып барат.

Алтай албатынын сөсти жараштыра, экпиндү тузаланарын терең шүүлтөлү табышкактардан, кай чөрчөктөрдүн, кеп сөстөрдүн көрүп ле билеп жадыбыс.

Кижин жаш тужууан ала карыыр кемине жетире кандый болорун мындай табышкак чокум көргүзөт:

Он — ийт,
Жирме — тийинг,
Одус — бөрү,
Төртөн — төчин,
Бежен — белек,

Алтан — тайак
Летен — көжүүш,
Сегизен — булгууш,
Тогузон — соку,
Жүс — жымыртка.

(Бу табышкакты кайчы А. Г. Калкин 1975 жылда айткан).

Берилген табышкактын учуру: он жаштуда, кижин кичинек тушта, ийтке түңгөй, чык дезе — чыгар, кир дезе — кирер. «Бала ла ийтте бай жок» деп, алтай кеп сөстө дө айдылган. Бала сөс уккур, не немеге жылгыр болор, көп неме керексизбес.

Жирме жаштуда кижин, чын ла, тийиндий. Агаш-ташка ла чыгар, арыбери калыыр, иштезе де, ойнозо до, арыырын, жобоорун билбес.

Одус жаштуда кижин бөрүдий күчтү, бөкө тужы. «Бөрүдий көк, түлкүдий кызыл тужым» дегени, байла, бу туру. Эдер немени — эдер, тудар немени — тудар. Неден де айабас, күчтү, санаалу тужы.

Төртөн жаштуда — кижин санаа алынып, тоомжылу жүрөт. Болгон,

учураган немеге тап этпес. Төртөн јаш кижининг санаа-укаа кирген тужы. «Төртөн јашту төрбөлјин» дежетен ой шак бу төп лә токуналу ойгә келижет.

Бежен — белек. Бу ой кижининг кереес тужы, тал орто јажы јеткенин керелейт. Јүрүмге кереес кемдү көрөтөн, оны баалайтан, билетен тужы.

Алтан јашка јетсе, кижининг күчи астап, тайактанары көптөй берер.

Јетендү кижн отынг јанынаг ыраак барбас, чыдалы чыгып, кожүүш кемине јеткен тужы.

Сегизенге јетсе, базарга да, турарга да күч. Отынг јанынаг ла айрылбай отура берер.

Тогузон јажы толзо, кижн аймап, нетее, унынчанг болуп, сокы чылап, соксой ло калган отурап.

Јүс јашка јеткен кижн туруп базары чек астап, јымыртка чылап, ары тоолотсон — ары, бери тийзенг — бери тоолоноп.

Бу табышкакта јүрүмнинг ченемели, онынг терег философиязы бар.

Берилген јүзүн-башка эп-аргаларла чүмделген табышкактар алтай албатынынг терег шүүлтелү эрмегин, олардын јүрүмди јакшы билерин ле сөслө јараштыра, јүрүмдик тuzаланганын база катап керелейт.

Ар-бүткенге, агаш-ташка, Јер-тенгериге, Айга-Күнге учурлаган табышкактар јебрен ойдө чүмделеле, сүр-кебери эмдиги ойдө там өзүп, јарана да берген, өскө учур да алынгандары бар. Алтай албаты мындый табышкактарын чүмдеерде, Күнди алтын бүрлү тегеликле, «тепши бажы сом алтынла», «кан чарчалганыла» түнейлейт. Тенерини, јылдысты, Айды — «түмен койло, түнгзүк кучала», буланнынг јаагыла, тизүзи јок јинјиле, јиги јок торколо, буудай-чаракла түндештирет. Күкүрт ле јалкынды — јеерен беенин, кара айгырдын киштегениле ол эмезе «јеерен уй јелдеп келди, јеерен букам бустап келди» дегениле түндештирет.

Алтай табышкактарды шиндеп көргөндө, кыскарта, эптү, чечен сөслө чүмдегениле коштой, канча-канча јолдыктардан турган үлгерлик кебедел көп учурайт.

Кезикте табышкактарды таап ойногондо, учурин табарга чат күчсинип турганда, «тынду ба, тын јок по?» — деп сурагылайт. Онызы табышкактын учурин табарга бир канча јенилте берет.

Алтай табышкак-ойынды шиндеерге јилбүлү ле, солун да.

Бир ле кижиге 3—5 табышкак таптыртар. Ончозын тапнаган кижини «садып» јат. Эмди «сатканынынг» бир кезек кеберлерин, кажы јерде, канайда ойноп, табышкак айдаачы канайда «садып» турганын көрөлик.

Улаган аймакта Чибилү јуртта сагал сөөктү, 70 јашка једе берген Суртаева Мария Максимовнанын куучыныла болзо, табышкак-ойынды алдында бу јерде мынайда ойнойтон эмтир. Карганактаг сураар:

— Нени алараар?

— От аларым.

— Кардын күй — тарс эт! Кабыргаг күй — күрс эт! Боорын күй — борс эт — деер...

Бу солун «садыш». Онын эп-аргалары оног до ары бар:

— Эм пени алараар?

— Кижн аларым...

— Јодозыла јорголоп јүр, карызыла камчыланып јүр. Кабыргазынан какпак эт. Ичегезинег армакчы эт!..

Онгдой аймакта Инеген јуртта јаткан 69 јашту, алмат сөөктү Јаманова Көрүк меге мынайда айткан эди: «Таг атканча ла табышкак таап ойнойтоныс. Карган улус бисти, тенектерди, бойынын төрөл тилине, сөстин јаражына, көп-көп учурлузына ајару салзын деп, ол тушта сананган болор».

Онызы чын. Табышкак таап ойноорында онын эн ле бийик, аңылу учуры — таппазан, санааннын тайызын көргүскен болзон, «садып» турганында. Бу аңылу үредү ле таскаду. Ас тапсан, айдарда, санаан ас — үрен, темик, бил, ойгорго, санаага, тапкырга темик.

Табышкак таап болбой, «элекке түжүп», балдардан болгой, јаан да улус уйалып, ачузына чыдашпай, ыйлаган учуралдар ас эмес. Кысты карган өбөгөнгө, уулды карган эмегенге «садатаны» кирелү неме эмес эмей.

«Садыштын» јолдоры көп. Кажы ла учуралда бойынын јаражы, эби ле поэзиязы, ойыннын аңылу бүдүми ле јилбүзи билдирет.

Табышкак-ойындар көндүккен кийинде, таг атканы, күн чыкканы билдирбес. Је бу ок өйдө кандый бир керектү иш те бүдүп калар. Түк ирилер, чамча көктөлөр, камчы, үйген, нокто өрүлер, ээр, малтанын сабы, күрек эдилер. А ойын оног ары улалар:

— Слерге кызыл-күренг кыс керек пе, айса кызыл түлкү јака керек пе?

— Меге, карган кижиге, кызыл түлкү јака не керек, кызыл-күренг кыс керек эмей. Јодозыла јорголоп јүрерим, карызыла казалап јүрерим. Бажыла бакрас эдерим, көзиле — көөш, кулагыла — туткуш, кабагыла — јышкыш, кабыргазыла — какпак, ичегезиле — армакчы эдип аларым. Карын-јуузыла айыл јабарым, кардыла кап эдерим, оног до ары, оног до ары...

Бу мынайып «садыш» башталза, оны көрүп отурган кижиге эмеш коркымчылу да. Чын ла болуп турган неме ошкош. Сананза, чын ла, карганга «садып» тургандый. Онын да учун көп саба балдар чыдажып болбой, «быштак сыгып» ийгилейт. Је база табышкак-ойын болгондо, ол ого јакшы белетенип, саттырбаска кичеенет.

Бу ойын «јаандардын сөзин јанчыкка саларга, каргандардын сөзин капка саларга» кажы ла кижини үредет. Табышкак-ойыннын база бир аңылузы — «садып» божойло, учында табышкактын учурын јартап

берери. Табышкак анайда ла жазыт болуп артпай јат. Ойыннаг ойын-га кизи байып, билгири көптөйт.

Албатынын бу ойны кезик јерлерде эмди де өчкөлдөк. Јашөскүрим, орто јашту келиндер, уулдар, бала-барка, өлөң, кыра ижинде туружаачылар бу јебрен ойынды таштабай, сүүп ле улалтып турганы бистин јоннын өчпөс күүнин көргүзөт.

Бу ок өйдө, алдындагызына көрө, табышкак-ойынды јаантайып ойнобой турганын јажырбас керек. Је ондый да болзо, табышкакты јилбиркеп угарга тургандарга бистин каргандар айдып берет.

2. Јаңы ой — јаңы табышкак.

Алтай кижинин јүрүми кабайда тужынаг ала өлөрдиг өлгөнчө албаты јараштыра чүмдеген оос үлгерликке колбулу ла үзүлбөс тазылду.

Кожонды алзабыс — кожондо, чөрчөкти алзабыс — чөрчөктө, табышкакты көрзөбис — табышкакта јүрүм, иш, санаа-күүн, амаду чедиргенделип, мызылдап турар өңлө, чүмдү сөслө јуралган. Оны канайып ажаарбас, канайып сүүбөс, канайып кайкабас.

Табышкактын чактаг чакка, үйөдөг үйөгө төгүлбөй, чачылбай, бистин өйгө јетире тарап-таркап турган эн ле агылузы — бек ле бузубас кееркемел эп-аргаларында.

Эмди де кезик улус онын агылу кеберин чебер ле билгир тузалаып, бойынын јаңы ойине келиштире солун сүр-кеберлү, јаркынду табышкактар чүмдейт.

Албатынын табышкактары кижилектин кажы ла үйөзиле, ол үйөнин ойиндеги ар-бүткенде, экономикала, науканын ла техниканын өзүмиле, јаңы иштерле, јадын-јүрүмле, санаа-күүнле колбулу.

Кандый ла албаты, анайда ок алтай да албаты, јаңы өйлө кожо јүзүн-башка немелер керегинде табышкактар чүмдейт. Табышкак киндый өйдө чүмделип бүткенни айдарга күч. Је кандый бир неме табылгалактан озо, табышкактын бүтпези быжу. Јок јердег не де бойы калбөй јат. Ончозы колбулу. Темдектезе, «Кырда-кырда кийгылу, кызыл келин кожончы»; «Јарда-јарда јаргылу, јараш келин кожончы» деп табышкактар, байла, чурана ла гитара табылып, оморды алтай улус ойноп үренген тужында чүмделген. А бу табышкак: «Мен күнүн ле сайын арыйдым, учында куу сөбгүм артат» — календарды тузалаганын керелейт.

Акча керегинде «Бийдег келген билү таш, кааннаг келген кату таш» деп табышкакка јаан ајару эдер керек, ол јүрүмнин јаан социальный кубултазын керелейт. «Бийдин» ле «кааннын» акчазы тегин акча эмес. Албатынын жаңыс ла кара териле, кызыл колынын күчиле

эмес, кызыл каныла да ол акча будулган ла жытанган. Онын да учун, байла, «кааннаг келген кату таш» деп адаганы чын.

Совет жаннын Алтайга келгенин албаты чокту, бийиктеги кўннин жаркыныла тўнейлеп, ого жараш сўрлў табышкагын база учурлайт: «Кўнге тўней ырыс келди, албатыны сўўндирди». Жалбыштый кызыл мааныбысты, ишмекчи-крестьян класстардын бек, бузулбас колбузын керелеп, алтай улус мындый ўлгер-табышкак чўмдеген:

Кылдап эткен торко учук,
Баштаачызы — маска,
Болушчызы — серп
Албатыны баштал,
Женўлерге апарат.

Революциядан 6зо кижинин санаазына мындый шўўлте келбези жарт. Мындый с6ст6р, мындый ижемжи жагыс ла бистин 6йдин кижизинде табылар. Анайдарда, табышкак бойы кыска да болзо, же ол ыраак ла жуук 6йл6рдн, кубулталарды к6рг6зерге ченежет.

Т6р6л Совет орооныстын жаранып, тыгып, онын кажы ла 6йд6гн техниказы керегинде: журт хозяйствонун, промышленностьын, черўнин техниказы, авиациянын, космонавтиканын 6зўми бийик кемине жеткенине албаты база табышкактарын учурлайт. Бу табышкактарды жангы 6й л6 жангы кижн тапканы кыйалтазы жогынан билдирип жат.

1. Аспан эмес — шыркырап турат, ат эмес — тартып турат (трактор). 2. Баатыр колыла балкаш сузат (экскаватор), 3. Ак канатту алтын куш Алтайысты айланат (самолет). 4. Болчок карам жетпеген жерге боимн эткен куш жетти (космоско жўрер кереп). 5. Тенгис тўбиле темир балык жўзет (суунын алдыла жўрер кереп).

Совет жан Алтайга келерде, алтай улустын к6п сабазы бичик билбес болгон. Революциянын кийининде кажы ла журтта ликбезтер т6з6лип, ачылган. Ондо улусты кычырарга, бичиирге ўреткен. Жарыкка к6зин ачкан ликбезтерге каруу эдип, алтай албаты бу 6йд6 бойыннын жангы табышкактарын чўмдеген. Мындый табышкактардын кебери ле с6ст6ри тургузылган эп-сўмези теп-тегин, жежил, керек дезе калай да неме ошкош болзо, же алордын учуры 6ск6 — качан да укпаган, к6рб6гон кайкал керегинде, албатынын историяда жолындагы кубулталар ла жаньртулар керегинде: «Тумчугымды суулайла, ак жалагла жўгўредим, изим артат, истеген кижн билип алат» (чернила, перолу ручка).

Бу табышкакты озого 6йдин кижизине айткан болзо, «жетен жылга сананып, жер ўстинен бедреп» таппас эди. А эмдиги балдар оны тургуза ла сезип ийер.

Ол эмезе бичик табыларда, онын жаан тузазын билип, албаты мындый табышкактар айдат: «Тил де жок, тиш те жок, колго алза — куучынчы». «К6р6рд6 — к6бўк, к6дўрерге уур».

Бичик керегинде табышкактарга агылу аяру эдерге турум. Ненин учун дезе, бичикти көргөндө, чындап та, көбүк ошкош жеңил. Же оны «көдүрерге уур». Шак бу «көдүрерге уур» дегенинде жүрүмнүн терең философиясы салынган. Кижиге бичикке уренерине, чындап та, жеңил эмес. Бу алтай табышкакта салынган шүүлте науканын жаркынду бажына чыгарга буудагы жок, элбек жол табылбас, онын мызылдаган бажына арып-жобоорынан жалтанбай, козыр ташту, адырманду жолдорду өрө жүткүгөн ле тартынган кижиге же дери керегинде К. Маркстын канатту шүүлтезинне бойынын учурыла, бис бодозобус, сүрекей жууктажып жат.

Албатынын азында эмес, айтканынын чынгыйында. Же эл-жоннын жүсүлүлүктарга ченеп ле сананып тапкан сөстөрүнүн учу-түбине түжүп, оны эмдиги биске, жаңы үйеге ойто жартап ла билип, орныктырып аларга жеңил эмес. Ойлө солунуп келген үйелерле кожо сөстиге де эн баштангы учуры ла өңи өскөрөт. Табышкак ол ло озогы бойы артат. Онын учун кезик табышкакты эмдиги үйеге табарга сүрекей күч. Темдектезе, бу ла жуукта болгон тажуур, кырлу мылтык, чегедек, борбуй, аркыт ла өскө до эднер-тудунар немелер эмди жок. А олар керегинде табышкактар артып калган.

Жер-телекейде, ар-бүткенде, ороондо болуп турган айалгаларды, солундарды — ончозын бичик ле газет ажура билип алар аргалу. Онын да учун алтай улус бичикке, газетке көп тоолу табышкактар учурлайт: «Жер үстинде не бар, ончозы ол дөбөн» (бичик, газет).

Чын, эмдиги улус бичик жаар баштанган дезебис, жастыра болбос.

Жаңы өйдө көп-көп табышкактар школго, школдын жүрүминен учурлалган: «Жыгырууш үндү кичинек уулчак балдарды урокко кычырат» (күзүңги). «Ороон — улус жок, город — тура жок, агаш — жалбырак жок» (карта).

Бу табышкактар база сүрекей солун. Олорды жагыс ла эмдиги өйдө эмдиги кижиге табар ла айдар аргалу.

Мындый табышкактардын келгенинен алтай фольклор бойынын учурыла жаңы ажуга чыкканы жарталат.

Бу фольклордын кебери озогы ла бойы да болзо, же онын учуры, шүүлтези өскө. Мыны эски өйлөрдүн табышкактарыла булгаштырып болбозың.

Школ ло онын жүрүминен учурлалган табышкактар бистин төрөл тилистин чокту сөстөрүнө тайанып, эски ээжини билгир тузаланып тургусканыла аңыланат. Бу табышкак-фольклордын авторлоры, эмдиги өйдүн «ойгорлуру» — бичикчи улус.

Албатынын культуразы өзүп, жадын-жүрүми жаранып, ижинде, айыл-журтында мындый керектү немелерле тузаланганы кижинин жүреги ажыра калас өтпөйт:

1. Кейде кеен ыргал (радио). 2. Бойы жүре берди, сүри артып

калды (фотожурук). 3. Адам аткан огы Јаш-Тураны өдө берет (телефон). 4. Јер курчаган јес кылдан јер-телекей угулат (радио, телефон).

Алтай албаты Россияга бириккен кийинде, онын јүрүминде табылган көп жаңыртуларды алтай табышкактар туура таштабай, ого база јаан ажарузын салган: «Төмөннөң келген төрт уулдын сыны түней» (тураның толуктары). «Экүзи јадат, экүзи турат, бирүзи иштейт» (эжиктин эки жаагы ла бозого). «Јаңыс јеерен атка јүс уул учкашты» (пол ло потолок).

Алтай улус куш та тутканы керегинде солун табышкак чүмдеп салган:

Буу, буу бут узун (такаа),
Мынаг ары катузын (пөтүк),
Арта салган куушкан (јымыртка).

Ол эмезе: «Кызыл булгайры өдүктү, тайбаң, тайбаң базытту (кас). Ончозы кеберлү, журукту ла јажытту, чындык. Јаңыс ла сананып, тундештирип табар керек. Онон ончозы јартала берер.

Бистин улус маала ажына учурлап, бойлоры да табышкактар чүмдеген, анайда ок орус табышкактарды алтай тилге база көчүрген. Ол табышкактар албаты ортодо јарлу болуп, таркай берген. Ненин учун дезе, маала ажы јүрүмге керектү ле тузалу болуп, бойы да текши таркап ла өңжүп, өзүп барган. Айдарда, табышкактың да табылбас аргазы јок:

1. Болчок бойымнаг бодыр баш чыгат (кукуруза). 2. Беш карындаш бирге јүйуктайт (мырчак). 3. Мунг карындаш жаңы курлу (сноп). 4. Кызыл чырайлу кыс карагуй турада отурат (маркоп).

Бу табышкактардын аңылу географиязы бар. Олордын «төрөли», байла, Улалу (Горно-Алтайск), Эликманар ичинде — кайда көп орус-тар јуртаган, кайда алтай улус олордон үрениже маала ажын салып баштаган — анда табылганы быжу.

Эмдиги алтай табышкактарды озогызыла тундештирип көрзө, ол јеберен чактардан бери бек тазылыла, үзүлбес тамырыла жаңы өйлө биригип, онон ары өзүп ле чечектеп, чедирген чилеп чарчалып, јараш сүр-кеберин онон бийик кеминде апарарга, јолой жылытпаска чене-жип турганын кычырган ла шиндеген кижип тургуза ла аңылап ийер.

Јаңы өй жаңы табышкак экелет. Онын кажызында ла бистинг байлык јүрүмис, ижис, санаа-күүнибис, кубулталарыс ла жаңы сөзибис. Олор бу—таныжыгар:

1. Көзи, оозы јок то болзо, көпти куучындап берет (радио). 2. Бүдүмиле болчок, бүдүргениле кучак (спутник). 3. Јүс чечектен соорылдым, јүзүн ашка кожулдым (мөт). 4. Изү чайды ууртанып алзам, уйделикке соотпозым (термос). 5. Ары-бери јүгүрип турала, ак стенеге кире кондылар (кино). 6. Дарый ла Марыйдыг кебери түней

(эжик ле көзнөк). 7. Тудуп болбос топчылу, көдүр болбос јинјилү (12 ай, јылдын кўндери). 8. Канаттарын јайып алып, Кан-Оозы дөм јүре берди (самолет). 9. Турна мойынду, тумчугыла јер түртет (экскаватор). 10. Көзнөктөрлү туралар көлбөсөлү мағтажат (поезд). 11. Сирас мантай берди, изи артып калды (машинала көктөнгөни).

Јаңы өйдиг табышкактары... Олор кайдаг келген, канайып табылган?..

Јаңы өйдиг социальный јүрүмде, иште, техникада кубулталарыла, эмдиги социалистик јоннын өзүмиле, ичкери баскан алтамыла кожо бу табышкактардын келгени олордын учурынан јарталат. Је бу ок өйдө ол табышкактардын табылган ла төзөлгөн эп-аргаларында алтай фольклордын эски ээжизинин эп-аргалары билдирип јат. Темдектезе, «Мандайында сөөлдү маатыр уул» — деп маска керегинде айдат. Маскада кандый «сөөл» бар? Байла, «сөөл» деп, масканын үйдине сапталган јериндеги агашты айткан болор. Је бу табышкак кырлу мылтыктын каруулы керегинде «эрдинде сөөлдү эркин уул» деген табышкакка сүрекеј түңей.

Кезик табышкактар алтай кожондордын да кеберлерин, кеп-сүрин «кийип» алала келет. Бу јанынан шиндегенде, автомашина керегинде, «Камчы сокпос кара уул» деген табышкакты лаптап көрзө, мында кожоннын күүзи бар. Бистин јондо мындыј кожон бар эмес беде:

Кадын-Бийди кечкенде,
Карайлап кечер Кара-кер,
Кара-кердин белине
Камчы сокпос Шунуты.

Бат ол «Кара-Кердин белине камчы сокпос Шунуты» эмди јаңы учур ла кебер алынып, «Камчы сокпос кара уул» — автомашина болуп, јаңы өйгө келижип барган.

Бистин институттын фольклор секторынын жууган ла ого эмди келип турган јаңы өйлө колбулу табышкактардын ортозында чындык поэзиялу, чечен тилдү, јаан учурлу табышкактар ас эмес учурайт. Онызы бисти, фольклористтерди, сүүндирип ле јилбиркедип туру. Јаңы өйдиг табышкактарын ла фольклордын өскө дө оок жанларынын чүмделип турганынын төс учуры ол бистин өйдө төрөл тилистин өлбөј, там өңжип ле өзүп, јаңы, бийик учур алынып турганын керелейт.

Јаңы өйдиг табышкактары — јаңы иштин, јаңы ырыстын, сүүинин ле јаңы јүрүмнин кожондорын мынан да ары кожондоор деп бис иженип турубыс. Бу ончозы бистин культурабыстын бүгүнгү ле эртенги кўндериле биригип, тилистин өңи өчпөј, јаранып барар аргаларын керелейт.

КИЖИГЕ КИЖИ КОЖУЛГАН

Революциядан озо алтай албатынын историязын ла культуразын шинжүлөгөн учунайлар бала чыкканыла колбулу жандарды аяруга албаган. Бу жандарды көс кырыла жаңыс Горохов, Г. Ф. Георги, Г. Н. Потанин, В. Вербицкий темдектегилеген.

Бала чыкканыла колбулу алтай албатынын жандары керегинде советский учунайлардан Л. Э. Каруновская, Л. П. Потапов, Н. П. Дыренкова, Е. М. Тошакова бичигилеген. Же ондый да болзо, бу жандар керегинде материалдарды толо деп айдарга келишпейт.

Бу статьяда бис бала чыкканыла колбулу озогы өйдө жандаган жандарды база катап шинжүлөп көрөргө турус. Статьяда тузаланган жети-рүүлөрдүн көп сабазын 1971—1972 жылдарда Туулу Алтайда история, тил ле литература аайынча науканын шинжүзүн өткүрер институт баштаган этносоциологический экспедициянын туружаачылары улустан угуп бичиген. Статьяга кирген алкыштарды ла кеп сөстөрдү биске кайчы А. Г. Қалкин айдып берген.

Бала чыкканыла колбулу жандар албатынын текши культуразын көргүзип жат. Бу жандардын төс учуры — жаш балага, онын энезине суадык ла ырыс күүнзейтени. Бала чыкканыла колбулу озогы жандарды алып көрөлик.

Озо ло баштап улустын бойы-бойына өмөлиги көскө тийет. Жаш балалау айылга озогы өйдө кижы куру колду кирбейтен. Айылдаштар ла төрөөн-тугаан улус быштак, сарју, каймак ла онон до өскө курсак эзелетен. Келген улус балага нени-нени сыйлабаганча оны көрөр учуры жок болгон.

Мал өскүрүп турган улус, балага чуу болзын деп, кураандардыг ла уулактардын терелерин эзелетен. Баланын будын жымжак таакыла эмезе түккө оройтон. Түк ле таакы ару болзындеп, сарсула, суула јунуп, отко кургадатан. Бала корлобозын деп, сарбаанын жалын, куйругын тыдып, баланын алдына салатан. Бала изуге быштыгып турза, алдына кылбыш эмезе чолбык өлөң төжөйтөн.

Жаңы чыккан уулчакка камчы, бычак, ок, мылтык, уйген, ээр, акча, кызычакка дезе сырға, јүстүк, јыламаш, топчы, јинји, аяк-казан сыйлаарга јараар дежетен. Немени балага алкап сыйлайтан. Қажы ла берилген сый учурлу болотон, темдектезе, калбак сыйлаар тушта баланы мынайда алкайтан:

Айылга толо јөбжөлү бол,

Айакка толо көчөлү бол.

Айлыга албаты келзин,

Бойынды ат көдүрзин,

Курсагыңды јон көдүрзин.

Балага ок сыйлаар тушта айдатан алкыш:

| | |
|-----------------------|----------------------|
| Лажын жетсе, бойыңа | Кебин жетсе, бойыңа |
| Торко мандык жаразын. | Кеен торко жаразын |
| Тозуп аткан аңыңа | Кетеп аткан аңыңа |
| Тоолок темир жаразын. | Кеске темир жаразын. |

Балага камчы сыйлаар тушта айдатан алкыш:

Лүс жаш жажа,
Лүгүрик ат мин.
Бычагы жок жуу сор,
Камчызы жок жорго мин

Чыккан баланы көрбөргө келген кижини «апагаш» жок келбейтен. «Апагаш» эдип улус топчы, тана, жинжи, жыламаш экелетен. Кижини билбей туруп, жаңы чыккан балалу айылга кирзе, теленит улус бойынын кийиминен де болзо, топчы үзүп, жаш балага сыйлайтан. Эмезе, тон калды, эр кижини бойынын штанынан кайыш чечип, кабайдын кайыжына буулайтан.

Анайда ок балага «тишке» жүрүмдө керектү жүзүн-жүүр немелер сыйлайтан: акча, ойынчыктар, кийим. Баланын таайы кой бо, кураан ба айдып беретен.

Албаты көп балдарлу кижини бай деп айдатан. Темдектезе, жаңы алыжып турган уул ла кысты тойдо мынайда алкайтан:

| | |
|----------------------------|-------------------------------|
| Кийин эдегинге мал бассын, | Барган жерин байрамду болзын. |
| Алын эдегинге бала бассын. | Балдарын корбо талдый өссүн |

Албаты чүмдеген көп сөстөрдө дө балдары көп улус макталат:

Жокту кижининг балазы көп.
Бай кижининг ийди көп.
Балазы жоктын ийди жакшы,
Балалу кижининг магы жакшы
Лүрүми жокко — мал жок,
Ырызы жокко — бала жок.

Кижиге кижини кожулганынын байрамын телегит улус «баланын тойы», «ийт-мүн», «ийт-ботко» деп адап жат. Улаган аймакта бу байрамды онойдо ок «ийт-көчө», «мүнчүк», «үлүшкө» деп адагылап жат. Оңдой аймакта «кичинек той», «кичинек байрам», «баланын тойы» дежет. Албаты-жон баланын жармазын ичерге келип жат. Кан-Оозынын улусу баланын байрамын «койу көчө» деп адайт.

Баланын байрамын озогы өйдө келишкенче ле өткүретен: баланын кини түшсе, келин жакшы болгон кийнинде беш-жети күннег, эмезе бир-эки неделеденг, кезикте бала чыкканынан бир-эки ай өтсө, баланын мойны тыгыза.

Баланын байрамына кижинин арга-чагына келиштире жангыс эмезе бир канча кой сойылат. Теленит улус кой сойор тушта койдын мойнын үйе сайын омырбайтан. Баланын мойны капшай тыгызын деп, челдеп койгон койдын мойнын бүткүлинче агашка кыстап койотон.

Бала тапкан келинге карган эмеген койдын эдинен бир ле аяак кире анылу курсак — «ийт-мүн» белетейтен. Эчкинин ле малдын эдинен «ийт-мүн» кайнатпас. Озо баштап «ийт-мүннен» ийтке уруп беретен, оног келин ажанатан. Келин түрген жакшы болгожын, «ийт-мүнле» өскө келиндерди күндүлейтен. Баладан улам келин узак шыралаган болзо, онын «ийт-мүнинен» кем де ичишпейтен. Балдар «ийт-мүннен» амзabas. Баланын байрамына жуулган улусты көчө уруп күндүлейтен.

Жаңы кижиге јон ортозына јүрүм јүерге јенил болзын деп, бир канча улус оныла бастыра јүрүмге колбу тургузып јат. Озо ло баштап баланын кин-энезин (Кан-Оозынын улустары кой-эне, теленит улус киндик-эне деп адап јат) темдектеер керек. Бала тапкан келин ондолбогончо, баланы кин-эне кичейтен. Ол келинге эне-чуу беретен. Эне-чуу дегени — бала оройтон јаан кийис. Келин жакшы болгон кийнинде, гөрбөн улус кин-эненин колын јунатан. Кин-энеге ак ббс, штан, койдын терезин сыйлайтан. Баланын байрамында кин-эненин алдына койдын төжин эмезе белкенчегин салатан.

Кин-эни агылу күндүлейтени өскө дө албатыларда бар. Темдектезе, бурят улус кин-энеге торко чамча эмезе арчуул, акча беретен.

Бала чыдаза, оны кин-энезине айылдадар јагду. Кин-энези балага тон көктөп, кой эмезе кураан айдып беретен. Кысты кудалаар тушта куда, Кан-Оозы аймакта јаткан улустын айдыжыла, кыстын кин-энезине база түжетен. Кин-эне бойынын күүнитө шаалта да шааза, табы болгон.

Баланын адын адаган кижиге ого нени-нени сыйлайтан эмезе тирү неме айдып беретен. Баланын байрамында ондый кижинин алдына койдын бажын салатан јаан күндү бар. Бала јааназа, адаган кижиге ого кийин јазап беретен.

Баланын јүрүминде энг јаан болушту таайы јетирип јат. Таайы көп сабазында јеенин адап, онын баштапкы чачын кезип јат. Уул баланын баштапкы чачын кезер тушта, Кан-Оозы аймактагы улустын сөзиле, чүрмежин эмезе эки саамайын кеспей артырып јат. Уул чыдаган сонгында, таайы чүрмешти эмезе эки саамайды кезип, ат сыйлайтан. Уул бала эр темине једип, кижиге алза, таайы кудазына јүрүп, шаалтазын бүдүрерге болужып, тойын башкарып јат.

Чагы кирип, эр темине жеткен бала бойы база бастыра жүрүминде кин-энезин, адаган кижини, таайын тооп, айткан сөзүн угуп, олорго күндүзүн көргүзүп, болужып жүрөр учурлу.

Бала чыкканыла колбулу жандарында алтай албатынын озогы тушта мүргүп, байлаган жүзүн-жүүр ээжилери көрүнөт. Кара жаңду улустын сөзиле, бежинчи тегериде Жайаачы-каан журтап жат. Келиндердин балдары онын быйаныла табылып жат. Жайаачы-каан, бала болзын деп, эр улуска «кут» берип жат. Кам камдап, бежинчи тегериге көдүрилип, Жайаачы-каанга једип, куучындажар тушта айылду эр улус камга жуук отуруп, Жайаачы-кааннаң алган балдардын «кудын» тудуп аларга бөрүктерин түнүрдин алдына тозуп тудатан.

Мынаң башка, алтай улус Умай-энени эмезе Байананы байлайтан болгон. Албатынын сөзиле, Умай-эне мөңүн чачту, јинт жараш келин. Байат улус жаңы чыккан уул баланы кабайга салар алдында кабайды арчыла аластап, онын үстине алтын учук деп атту учукка кичинек агаш јаа илип койотон. Јаага Умай-энеге учурлап ак кыйра буулайтан. Кызычактын кабайынын үстине эки јинји ле Умай-эне деген кыйра илетен. Ол кабайда чыдаган балдардан кем де өлбөгөн болзо, Умай-энениң кыйразы ол ло бойы турар. Кандый бир бала божогон болзо, эски кыйраны өртөп, жаңызын илетен учурлу. Умай-эне керегинде Л. Э. Каруновская, Л. П. Потапов, Н. П. Дыренкова алтай улустан угуп, көп јилбүлү јетирүлөр жарлаган. Биске жуук жаңду хажас ла шор улуста Умай-энени Умай деп адап, база байлайтан. Умай онойдо ок кыргызтар, узбектер, якуттар ортозында јарлу. Якуттар Умай-энени Аисыт деп адагылап јат.

Байат улус бөстөн көктөгөн наадайларга түней «эмегендерин» байлайтан. Тун бала табар алдында байат келиндер энезинин айлынан «эмегендер» экелдиретен. «Эмегендер» јок болзо, чыккан бала өлөрдөн дө маат јок деп, озогы өйдө байат улус бодойтон.

Баланың тыны киниле, онойдо ок баланың кийиндезиле колбулу деп, озогы өйдө алтай улус сананатан. Онын учун байат келиндер бала табар өйи једип келетсе, энезинин айлынаң бойынын киндерин барып экелетен болгон.

Баланың кини түшпегенче, бир канча өйдүн туркунына алтай улус айылдан өскө улуска нени де бербейтен, анчадала отты чыгартырбас жаңду. Теленит улустын сөзиле, баланың кини јерге түжүп, табылбай барза, онон ол көрмөскө учураза, бала аксак эмезе корчок болуп өзөр, өлөрдөн дө маат јок. Онын учун баланың кинин, көйүн чеберлеп, булгайрыга көктөйтөн. Уулчактын кинин туп тегере эмезе булгайрыга салып, јанчыкка түней эдип көктөйтөн, кызычактын кинин экче тегере салала, јастыктын жүзине түней эдип көктөйтөн.

Баланың киниле кожо арба, арчин, алтынын эмезе мөңүннин, јестин јемтигин, торко учук кожо салатан. Теленит улус баланың ки-

ниле кожо јинџи, чай, топчы, жыламаш салатан. Баланын кинин жыламашы јокко көктөбөйтөн. Байаттар, көрмөс жууктабазын деп, баланын мойнына жыламашту учук буулайтан. Топчыны баланын кинине көп јаш жаказын деп салатан. Алтай улус баланын кинине ок эмезе корголјын кожотон.

Тыш јанынан баланын кинин топчыларла, чачактарла, кызыкчактын кинин жыламаштарла, јинџилерле јарандырып чүмдейтен. Кезик учуралдарда баланын кинин тегин эмезе торко бөскө, килинге ороп, койдун кажыктарыла кожо кабайдын үстине илетен. Бөскө ороп койгон балдардын киндерин кабайдын кайыжына буулап койор. Темдектезе, биледе јети бала барын кабайдын кайыжына буулаган јети түүнчектен көрүп, билеп ийер аргалу. Бөскө орогон балдардын киндерин энези кайырчакка сугуп чеберлейтен.

Баланын кинин онойдо јарандырала, јалбак бөскө көктөйлө, оны баланын тонынын өмүрине эмезе јаканын алдына көктөп беретен јан база болгон. Келиндер балдарынын киндерин белдүүжине де тагынып алган јүретен. Балдар токтобой турза, баланын кинин энези курына јаба көктөп алар јанду. Кижн божозо, онын кинин бели тушта кийимине јаба шидеп койотон болгон.

Балдардын киндерин өскө дө албатылар чеберлейтен. Хакас ла шор, сойон улус балдардын киндерин бөскө көктөйтөн.

Баланын кийиндезин алтай улус арбала, теертпекле, быштакла, үсле, чайла, алтыннын эмезе мөңүнниг чымчымыла кожо салып, жылап, кийиске эмезе укка көктөйтөн. Эмезе ак бөскө ороп, кижн баспас ару јерге, јангыртык алдына эмезе айылдын гөрине көмөтөн. Баланын кийиндезин неме јип койзо. балада јүрүм болбос дежетен.

Бурят улус бала јүрүмде ырысту, бай болзын, көрмөс жууктабазын деп, баланын кийиндезиле кожо арба, көмүр, үч таш, толоно, тегенек, мөңүн акча салатан болгон.

Сойон улус баланын кийиндезин орын алдына көмөтөн. Баланын кийиндезиле кожо кичинек орого эт, кажык салып, ончозын ташла базырып, үстинег тобракла көмөтөн. Этти бала јакшы өзүп, су-кадык ла күчтү болзын деп, кажыкты — балада кожо ойнойтон нөкөрлөри көп болзын деп учурлап салатан. Ол керегинде јарлу ученый Л. П. Потапов бичнген.

Биледе балдар токтобой турза, бурят улус баланын кийиндезин, балага көрмөс жууктабазын деп, ийтке чачып беретен.

Балага көрмөс жууктабазын деп, байаттар кабайдын үстине кичинек ок-јаа илетен. Алтай јангардан баланын ла ийттин ортозында колбу көскө иле көрүнөт. Тун баланы кабайга салардаг озо, ого ак јанду алтай улус күчүк салатан. Баланын кинин ийт јизе, јаман деп бодобойтон. Телегиттер «ийт-мүннег» озо ийтке эмеш уратан. Балдардын тижн түйшө, алтай улус оны ийттин курсагына салып јидиретен.

Якут уулчактын кийиндезин күүдүрөр тужында, тостон нйт, булан, чана кезип, оморды чадыр айылга тунгейлеп тургускан агаш кебеделге јолдойтон. Бу темдектер алтай ла якут улуста курсагын ийтту агдап табатан јебрен ойдон арткан болор керек. Онын учун алтай улус саадала јаа, озокту камчы, укунинг, муркуттин, шулузиннинг, айунынг тырмактары баланы кормостордон корыыр деп санатан болгон.

Учкур темир немелерден кормостор база јалтанатан деп, карган улус айдыжат. Бала тапкан келин каран бастыгып, коомой туштер коруп турза, тожоктин, јастыктын алдына бычак, камчы, кайчы салатан. Ол тушта кормос жууктабас деп бодолотон.

Буряттар баланын тожоктинин алдына бычак, камчы кыстатан, кабайдын устине јодо соок, кичинек маска, бычак ла јаа нлетен. Кабайга жуук стенеге эмезе эжик устине укунинг терезин, канаттарын кадайтан, баланы борунинг терезиле оройтон болгон.

Бала чыкканыла колбулу јандарда алтай албатынынг аручек јуретен эп-аргалары корунет. Бала энеден чыгарда, кезик улус оны јылу тусту суула эмезе сuttу суула јунаган. Кин-эне баланын кинин кезип, торко учука буулап койотон. Баланын кини капшай тушсин деп, киндикке койдын куйругынннг узин, берч, энезининг чачынннг эмезе килин-торко бостинг когын, чай салатан. Баланын кинин тушсе, ордын торко бос ортоп, когыла суртуп койотон болгон.

Баланын кини тушкен кийинде келиннинг бала тапкан тожок-јастыгын кырга апарып, таштарла базырып салатан. Союн улус дезе бала тапкан келиннинг тожокин ле баланы баштапкы катап устине салып јунган туулакты катый ороп, агаш ортозына апарала, агашка кыстап койотон болгон.

Алтай улус койдын куйругын чала чий эдип кайнадала, јаш балага эмискек эдетен. Куйрук божозо, јылкы малдын јалын кайнадала, балага эмизетен.

Озогы ойдо койдын куйругын туска кайнадала, баланын быштыккан јерлерин суртер суркуш эдетен. Бу јилбулу јетирулерди биске И. В. Шодоев айдып берген.

Баланын киндигин кескен кичинек кайчыны арчынла аластап, кайырчакка сугуп салатан. Оныла осконеме кеспес. Бала тапкан келинге кату курсак јидирбейтен.

Анайдарда, балала колбулу јандарды шинжулеп коргондо, албатынынг озогы ойдо јаткан јурумн, байлаган ээжилери, баланын кинининг ле кийиндезининг учуры ла кинининг јон ортозында јаштан ал тургузылган колбулары корунип јат.

СОЛУНДАР. АЙЫЛЧЫЛАР. ЮРУКТАР.

Алтай литература бастыра Союз ичинде жарлалып келеткенин жаан жарлу критиктер бистинг бичинчилеристин ижине төс органдарда аяру эдери тарыйлай бергени керелейт. «Литература газедининг» 14-чи номеринде критик П. Уляшов бойынын статьязында Борис Укачиннин Москвада чыккан «Ветка горного кедра» деп жаңы үлгерлик бичигин бийик баалап, оны «төрөл Алтайынын литературада паспорты болгодый» деп чокумдап, «Укачин — кайда ла болзо — поэт ле гражданин» деп бичийт.

Бу ок газеттин 15-чи номеринде СССР-динг Наукалар Академиязынын член-корреспонденти Георгий Ломидзенин «Төрөлдин сезими, бирликтин сезими» деп бистинг жүзүн укту совет литература керегинде статьязында мынайда темдектелет: «Алтай поэт Борис Укачин Совет ороонун жебрен алтай тууларда таң адырганы учун алкайт».

ВЛКСМ-нин ле Болгариянын ДКСМ-инин Төс Комитеттери кожо чыгарып турган «Найылык» деп интернациональный альманахтын быжылгы 4-чи номеринде филология наукаларынын кандидады Александр Власенконын «Бирлик көпжүзүндикте» деп статьязы жарлалган Критик РСФСР-дин калыктарынын эмдиги литературазы керегинде бичип тура, мындый темдек эдет: «Бис ончобыс, найылар, жаскыда чыкканыс, Ленин чыккан ол апрельде!» — деп жүрексип айдып турган алтай поэт Борис Укачиннин үлгеринде бу авторды анылаган публицист үн бар».

* * *

Алтайдын бичиктер чыгарар издательствозы Барнаулда Эркемен Палкиннин «Алан» деп повезин орус тилге кепке басты. 30 муң экземпляр тиражла чыккан бу повестьти орус тилге Новосибирсктинг көчүрөөчизи Абрам Китайник көчүргөн. Мынан озо бу повесть «Сибирские огни» журналда (1973 ж. 6 №) кепке базылган.

«Алан» — Эркемен Палкиннин прозада орус тилге көчүрилип, таң алдынан чыккан баштапкы бичиги.

* * *

«Дружба народов» журналдын быжылгы 7-чи номери алтай бичичи Ябаш Каинчиннин «Деремне» деп куучыныла ачылды. Орустап куучун «Единожды вокруг солнца» деп адалган, орус тилге Д. Кон-

стантиновский көчүргөн. Бу колхозтын председателиниң жуунда айткан сөзи аайлу бичилген куучында эмдиги алтай журттын јадын-жүрүми ле јаан ижи-тожы көргүзилеп турганы алтай кычыраачыларга жарлу.

* * *

Республиканың литература ла билгирлер таркадаачы ишчилеринин Вологда городто март айда өткөн семинарында критик Валерий Чичинов туружып келди.

«Красный Север» газетте В. Чичиновтын «Диалог с другом» деп статьязы жарлалган.

Бистин айылчылар

Июнь айда хакас поэт Моисей Баинов бистин јерибиске айылдап жүргөн. «Мен Алтайда болорго, албатызын көрөгө азыдан бери күүн-зегем. Бу амадуум эмди бүткенине сүүнип турум. Менин сөөгим кыргыз, а чыккан аймагымнын ады Алтай» — деп, ол куучындаган. Моисей Баинов — хакас ла орус тилдерле 6 үлгерлик жуунтынын авторы, төрөл тилине көп бичиктер көчүргөн. Бойы эмди Хакасиянын телевидениезинде калганчы солундардын редакциязын башкарып иштейт.

* * *

Июнь айда Туулу Алтай керегинде 40 башка ороон сайын фотоочерктер белетеп аткаарга бистин областьла АПН-нин корреспонденттери — редактор Д. А. Павлов ло фотограф В. И. Шустов јоруктап жүргүледи. Фотоочерктерде Туулу-Алтайдын ишкүчиле јаткандарынын тогузынчы бешјылдыктагы једимдери көргүзилер.

* * *

СССР-дин бичиичилер Союзынын литература таркадар Бюрозы ажыра јылдын сайын бистин орооныстын башка-башка толуктары јаар јнит литераторлордын бригадалары аткарылат. Бу бригадаларда Москвада Литинституттын студенттери туружат. Олор ишкүчиле јаткандарла туштажулар эдип, литература керегинде эрмек-куучындар өткүргилейт.

Биске келген бригадага аспирант Алексей Прийма (бригаданын башкараачызы), јнит поэттер Геннадий Иванов, Сабит Мадалиев, Марина Колубакина ла прозаик Галина Панферова кирген.

Јнит литераторлор Туулу Алтайда «Юность», «Алтын-Көл» ло «Айучак» деген турбазаларда, Горно-Алтайскта туштажулар өткүргөн.

Туулу Алтайла 23 июльдан 4 августка јетире ыраак Балтиканын јарадындагы Эстониядан келген айылчылар јоруктады: Арво Валтон (прозаик, киносценарист), Сулев Халлик (Таллиннин консерватория-зында философиянын үредүчизи) ле Петер Волконский (консерваториянын студенти).

Петер Волконский Эстониянын радиозы ажыра «ыраактагы калыктардын күүлери» деп берилтелер белетеп өткүрөт. Мыныла колбой айылчылар облрадионын фонотеказынан алтай кайчылар А. Калкиннин, А. Савдиннин, Ч. Папиннин кайлагандарын, икиличи ле комусчы С. Этеновтын, шоорчы В. Киндиковтын, комусчы Н. Шумаровтын күүлерин, алтай, байат, туба кожондорды ла өскө дө музыканы пленкага бичип алгандар. Эстон радиоло алтай албатынын музыказы керегинде бүткүл частын туркунына агылу берилте өткүрилер. Алтай бичиичилердин чүмдегени эстон тилге көчүрилер.

Туулу Алтайдын история, тил ле литература аайынча научный шинжү өткүрер институттын фольклор секторында айылчылар јиит кайчы Таныспай Шинжинин кайлаганын сонуркап уктылар.

Бистин айылчылар Алтын-Көлдө, Чолушманда, Турачакта јүрдилер. 31 июльда олор Кан-Јабаган јаар атангылап, Јабаганнын, Кырлыктын ла Экинурдын эл-јоныла тушташкылады Эстон најыларга Экинурда алтай јанла курутту кур курчаганы солун болды.

* * *

31 июльдан 7 августка јетире Туулу Алтайда Кыргыз СССР-дин Наукалар Академиязынын тил ле литература институтынын ишчилери Аширалиев Кадырбек, Исабекова Аджар ла Толубаев Мамыр ижи аайынча јоруктап јүргиледи. Олор кыргыз ла алтай тилдердин угы-тозин, тазыл-тамырын лексика, топонимика ла ономастика аайынча тундештире шиндегилейт.

Бу јорукта олор Тувага, Хакасияга јүрген аяс бистин јерибиске табарып барган. Эзенде Кыргызстаннан элбек экспедиция келери пландалат.

Г. М. Марковло туштажу

21 августта Советтер Туразынын јаан залында Туулу Алтайдын партактиви ле интеллигенциязы СССР-дин бичиичилер Союзынын Правлениезинин баштапкы качызы, КПСС-тин Төс Комитединин члени, СССР-дин Верховный Советине бистин 68 номерлү Горно-Алтайский округтан депутат болуп турган Г. М. Марковло тушташты.

Туштажуну КПСС-тин обкомынын качызы Б. К. Алушкин ачты. Г. М. Марков јуулган улуска орооныстын 75 башка тилле чүмделип турган литературазынын једимдери керегинде айдып, Европада јет-

кер жок болоры ло өмблөжип коштой жадары керегинде Хельсинкиде болгон жаан жууннын кийнинде бистинг литературабыстын телекейлик учуры там бийиктеп, колбулары элбеерин темдектеди. Жаан жарлу бичничи анайда ок бойынын депутат болуп бүдүрүп турган иштери керегинде куучындаган.

Бичничилеристин жоруктары

15 майда — 2 июнда Аржан Адаров Қалмыкияда жоруктап, андагы улустын ижиле, жадын-жүрүмиле танышты.

1—5 июнда И. Шодоев ле Э. Палкин Москвада РСФСР-дин бичничилер Союзынын Правлениезинин «Эмдиги якут литературанын айалгазы керегинде» сурак аайынча өткүрген Пленумынын ижинде турушты.

13—15 июнда Алтайга эн баштап келген хакас поэт М. Баинов Кадын ичиле жоруктап жүрүп, Туулу Алтайдын писательдериле танышты.

15—19 июльда И. Шодоев ле И. Кочеев Москвада РСФСР-дин бичничилер Союзынын Правлениезинде балдардын ла жинттердин литературазы аайынча Советтин ижинде турушкан.

4—8 июльда Москвада Литинституттан студенттердин бригадазы Туулу Алтайга келип, Алтын-Көлдө жүрүп, туристтерле туштажулар өткүрген.

Июль — август айларда Б. Укачин Латвияда бичничилердин Дубултыда иштенер туразында амырап бичинген.

31 июльда — 5 августта Эстониядан келген писательлер Жабаганда, Экинурда, Кан-Оозында, Кырлыкта ла Ондой аймакта Улегем-Оозында жүрүп, бистинг областьтын улузыла танышкан.

БАЖАЛЫКТАР

| | |
|--|----|
| И. Шодоев. Жаңы кижининг кебери — бйдинг некелтези | 3 |
| Нёкбрис керегинде сёс | 7 |
| А. Адаров. Поэттинг калганчы бичиги | 8 |
| Эркемен Палкин. Ол керегинде жаантайын айдарыс | 11 |

Бистиг юбилярларыс

| | |
|--------------------------------------|----|
| И. Шинжин. Шингжүчи, бичиичи, ученый | 15 |
| В. Чичинов. Бастыра жүрүмнинг кереги | 18 |
| И. Шинжин. Ады чыккан кайчы | 20 |

Литтердин үни

| | |
|---|----|
| М. Бочиев. Куладыга. «Күн кырларды ажыра». «Ай жаркыны Алтайга». «Ай тууларды, ак сууларды». «Көс чыладар ыраактан». Кёбркийиме | 24 |
| Ј. Белеков. Литт малчынын сурагы. Эске ал мени, кёбркийим. | 25 |
| Күскиде. Аламалар | 25 |

Очерктер ле куучындар

| | |
|---|----|
| У. Садыков. Ундылбас жүрүмнинг јолы (Очерк) | 27 |
| Конст. Козлов. Экинчи жүрүм алынганы. (Очерк) | 32 |
| Михаил Соколов. Лакшы болзын, үредүчим! | 36 |

Назылык күрееде

| | |
|---|----|
| Сырбай Мауленов. «Менде јети уулым бар». Тёбрл јеринди ајыкта. Алтайдын кырларында. Тушташ керегинде жаңар <i>Алтай тилге Аржан Адаров көчүрген</i> | 44 |
| Моисей Баинов. Алтайга алкыжым. <i>Алтай тилге Бронтой Бедюров көчүрген</i> | 46 |

Балдарга

| | |
|---|----|
| Иван Шинжин. Мерген ле онын нёкёрлөри (Куучындар) | 47 |
| Күлер Тепуков. Куштардын најызы ла бштүзи. Аркадагы жаңы јыл. Сёс укпас Койонок | 52 |

Алтајды сүүген улус

| | |
|---|----|
| С. С. Каташ. В. В. Радлов — алтай фольклор јуучы ла шингдеечи | 56 |
| Б. Бедюров. Ойгор Рерих. Оймондо баскан | 59 |

Литература шингдеери, фольклор, этнография

| | |
|--|----|
| Б. Бедюров. Ажулар сакыйт бистерди. (Литтер керегинде сёс) | 64 |
| А. Ередеев. «Аш кылгада, бала јашта» | 67 |
| К. Укачина. Алтай табышкактар биске ненн айдат? | 71 |
| Н. Шатинова. Кижиге ижи кожулган | 81 |
| Солундар. Айылчылар. Јоруктар | 87 |

Редакционная коллегия

В. О. Адаров, Б. Я. Бедюров, Э. М. Палкин, К. Ч. Телесов,
Б. У. Укачин, В. И. Чичинов, И. В. Шодоев (гл. редактор).

ЗВЕЗДА ГОР

Литературно-художественный сборник
На алтайском языке

Ответственный за выпуск Е. Г. Мултуева. Художник С. К. Янсон.
Художественный редактор В. И. Ортоиулова. Технический редактор
М. Г. Шелепова. Корректор А. А. Чулчушева.

Сдано в набор 16/X-1975 г. Подписано к печати 25/XI 1975 г. Формат
70×84¹/₁₆. Усл. п. л. 6,25. Уч. изд. л. 5,76. Бумага тип. № 3. Тираж
1000 экз. Заказ 3472. Цена 23 коп. АН 16427

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, ул.
Горно-Алтайская, 36. Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистиче-
ский, 27.





23 акча

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1975